

ELS FEMINISMES DEL SEGLE XX A CATALUNYA

Montserrat DUCH I PLANA¹
Universitat Rovira i Virgili (Tarragona)

Lliurat l'11 de juliol de 2020. Acceptat el 29 de juliol de 2020

RESUM

Un resum sobre el moviment feminista, plural i divers, durant el segle xx català ha de situar els precedents del vuit-cents i fer una mirada al temps present. Mirarem de sintetitzar el sufragisme, l'obrerisme i la ciutadania femenina, els avenços d'entreguerres i singularment en la Catalunya autònoma durant la Segona República espanyola. Les especificitats de la segona onada feminista occidental sota la llarga dictadura franquista i l'esclat del moviment en la transició a la democràcia. El cicle de contracció en el període de construcció de l'Estat del benestar i la força del feminisme institucional situen els canvis i les continuïtats fins a la caracterització de la crisi i el nou cicle de mobilització al canvi de segle. Bibliografia especialitzada i recerca pròpia de llarga durada faciliten poder inserir el moviment en el context europeu.

El feminisme té temps discontinus de visibilitat i mobilització. Però entre un i altre període de presència activa existeix una xarxa de dones que mantenen pensament i acció sobre la condició subalterna pròpia. Els estudis sobre història de les dones i el gènere mostren que les conquestes vers la ciutadania de les dones han estat associades a la mobilització feminista i no tant a l'existència d'associacions femenines a Catalunya i a Europa.

1. E-mail: montserrat.duch@urv.cat

PARAULES CLAU

Història de Catalunya al segle xx, feminisme, catalanisme polític, història de les dones i el gènere, moviments socials.

Twentieth-century feminisms in Catalonia

ABSTRACT

Any summary of the plural and diverse feminist movement in Catalonia in the 20th century needs to go over the 19th-century precedents and also take a look at the present situation. We shall give a brief review of the fight for women's suffrage, the labour movement and female citizenship, and the progress made in the period between the wars, particularly in the autonomous Catalonia of the Spanish 2nd Republic. We also focus on the features of the second wave of Western feminism under the long Franco dictatorship and the outburst of the movement in the transition to democracy. The contraction cycle during the construction of the welfare state and the force of institutional feminism led to changes and continuity until the onset of the crisis and the new cycle of mobilization at the turn of the century. Specialized bibliography and our own long-term research enable the movement to be situated in the European context.

Feminism has intermittent periods of visibility and mobilization. But between every period of activity there is a network of women who continue to think and act over and above their own subordinate status. Historical studies of women and gender have shown that all the progress made towards women's citizenship has been associated with feminist mobilization rather than the existence of feminist associations in both Catalonia and Europe.

KEYWORDS

History of Catalonia in the 20th century, Feminism, Political Catalanism, History of women and gender, Social movements.

INTRODUCCIÓ

«Le féminisme, c'est une manière de vivre
individuellement et de lutter collectivement».

SIMONE DE BEAUVOIR

L'assaig vol intentar contextualitzar els feminismes catalans en el context europeu tot partint de la definició de feminisme de l'IEC (1995). «Moviment que combat la situació de subordinació de les dones i defensa el seu alliberament. / Conjunt de teories que al llarg del temps fonamenten la lluita de les dones a favor de l'emancipació». Segons Dolors Monserdà el feminisme consisteix a «treballar pel millorament de la dona, per la defensa dels seus drets, per a protestar de les vexacions i de les injustícies de què se la fa objecte; i, en fi, pel perfeccionament de la seva missió en la família i en la societat». Maria Aurèlia Capmany emfasitzava que el feminisme va marcar, d'una manera decisiva, el comportament de la dona catalana, que ha perdurat fins avui, dient que va ser un epifenomen del moviment catalanista impulsat per la petita burgesia barcelonina i determinat per la seva precària situació econòmica.

La historiadora Mary Nash assenyala que davant la definició predominant del feminisme, entès com a forma de conflictivitat social i de pensament reivindicatiu que se centra en les manifestacions polítiques del sufragisme a partir del discurs de la igualtat, cal establir altres definicions del feminisme històric a partir de «ressorts socioculturals que s'assentien en el reconeixement del principi de la diferència de gènere i de rols socials diferents per a homes i dones...». D'aquesta manera, en entendre el feminisme històric com a moviment social prioritza aquest aprenentatge i «les diferents experiències col·lectives de les dones com a causa i origen de l'expressió del feminisme». L'autora indica que es pot parlar d'una ciutadania política per als homes i d'una ciutadania social per a les dones, és a dir, tenir una destacada participació en l'esfera pública a través de l'exercici, estès a la societat, del seu paper maternal. En la República el sufragi femení estimulà la creació de les «seccions femenines», la qual cosa els va permetre desenvolupar o perfeccionar un aprenentatge per a forjar xarxes de relacions, convertir-se elles mateixes en referents socials i mediadores amb institucions diverses de la societat civil i de l'Estat. L'experiència personal i col·lectiva d'aquest grup de dones va contribuir al desenvolupament d'una consciència

femenina que no necessàriament implicava reclamar la igualtat amb els homes, però sí reconèixer-los un lloc en l'espai públic.

Aquestes pàgines pretenen reflectir el moviment feminista, plural i divers, durant el segle xx català; és necessari, però, situar els precedents del vuit-cents i fer una mirada sintètica al temps present. Mirarem de sintetitzar el sufragisme, l'obrerisme i la ciutadania femenina, els avenços d'entreguerres i, singularment, la Catalunya autònoma durant la Segona República espanyola. Les especificitats de la segona onada feminista occidental al país sota la llarga dictadura franquista i l'esclat del moviment feminista en la transició a la democràcia. El cicle de contracció del moviment en el període de construcció de l'Estat del benestar i la força del feminisme institucional, per a acabar amb la caracterització de la crisi i la mobilització al canvi de segle.

Al pas del segle XIX al XX existiren actius moviments feministes que vindicaren una ciutadania igualitària i veus individuals, més o menys compartides, que reclamaren el dret de les dones al vot. Es tractava d'uns feminismes que eren, en part, una herència d'aquells altres del segle XIX, anomenats «socials» o «relacionals», segons la denominació de Karen Offen, assumida en un treball conjunt de Mary Nash i Susanna Tavera. Era clarament social o «relacional» perquè el contingut i la dinàmica de les seves reivindicacions partien de demandes com el dret de les dones a l'educació, a les millores en el mercat laboral o a l'expansió i consolidació del benestar familiar i perquè, també, havia posposat, més o menys intencionalment, qualsevol reivindicació pròpia de l'àmbit de la política. A finals del segle XIX i, sobretot, des de principis del XX, representants dels feminismes, ideològicament identificats amb les anomenades ideologies del progrés, reivindicaren, amb caràcter pioner, aspectes culturals i polítics que no sempre coincidien amb la seva visió de la personalitat política de les dones, i arribaren a reclamar, des de moviments socials revolucionaris pel seu explícit contingut social, el vot. Tenien en comú l'acceptació de l'individualisme i que les dones eren individus amb drets i deures, que les situaven al mateix nivell públic que els homes.

El sufragisme català fou relativament tardà atès el context de desenvolupament com ara el pes del catolicisme i la debilitat successiva del liberalisme i la democràcia, tot i que també va haver-hi altres actors que n'afavoriren la implantació. A Catalunya, el feminisme polític va sorgir a principis del segle XX gràcies a l'avenç de la modernització econòmica i social, l'aparició d'un mercat de treball no igualitari, l'expansió dels transports i l'accés a institucions educatives

distants en l'espai i la integració en moviments socials d'espais geogràficament allunyats del seu entorn més proper i habitual.

A l'Europa del segle XIX s'establiren tres criteris d'accés a l'estatus de ciutadania: la utilitat, l'autonomia personal i la capacitat. El procés d'universalització dels drets va ser llarg i feixuc enmig de resistències poderoses per raó de classe i de gènere. Una evolució que va dur les societats europees de l'Estat liberal a l'Estat social de dret. Durant el Nou-cents es negà arreu el dret al vot a les dones amb l'argument que eren manipulades pel clergat i la reacció, si bé la vertadera causa d'aquesta exclusió s'amagava sota els fonaments filosòfics i polítics de la democràcia excloent bastida pels estats liberals. D'aquesta manera, d'acord amb una naturalització de la diferència sexual que justificava l'exclusió de les dones de la ciutadania perquè l'individu abstracte fou masculí també en la Il·lustració i la Revolució Francesa. Així cal contextualitzar la rèplica d'Olympe de Gouges a la *Declaració dels drets de l'home i el ciutadà*.

L'estudi de masculinitats i feminitats, arquetips i estereotips, constitueix una aportació rellevant de la història sociocultural per a aprofundir en la història de les dones i el gènere. George L. Mosse, al seu llibre *La imatge de l'home* va situar el naixement ple de l'ideal d'home modern a les guerres napoleòniques. Aquest ideal, que oscil·lava entre la respectabilitat burgesa i l'heroïcitat bèl·lica, hauria resistit amb notable estabilitat els embats de forces pertorbadores com les visions decadentistes, els canvis econòmics i el desafiament feminista, va ser reafirmat per esdeveniments com les guerres mundials i aconseguí l'expressió més virulenta amb el feixisme. La fortalesa, doncs, d'aquest model masculí travessava contextos històrics diversos. A la recíproca, configura un arquetip de feminitat d'impremta burgesa sota el parany de l'àngel de la llar i el discurs de la domesticitat que serà qüestionat pel feminisme de la dècada dels seixanta a Europa.

I. EL SUFRAGI DE LES DONES

En uns quants països europeus s'assolí el sufragi de les dones en la immediata postguerra mundial. Però, com sosté Gisela Bock, la guerra no va ser la mare del dret al vot de les dones, sinó que el sufragi va ser fill d'un desenvolupament transnacional, els fonaments del qual ja havien definit la naturalesa del sufragisme des de finals del segle XIX. El procés cap a la concessió del vot a les dones fou paral·lel i quasi simultani al de la discutida abolició del sistema censatari per als homes.

El sufragi universal masculí passà per etapes, entre 1848-1951 (França i Suïssa), i entorn de la Primera Guerra Mundial (Itàlia, Portugal, Islàndia, Dinamarca, Holanda, Suècia, Gran Bretanya o Irlanda) i entre una data i l'altra caldria situar Alemanya (1867-1871), Espanya (1868-1890), Grècia (1877), Noruega (1898) i Àustria (1907). El temps transcorregut fins a l'assoliment del sufragi universal fou distint entre uns i altres països. A Àustria i Gran Bretanya calgué una dècada, a Itàlia quasi trenta anys, a l'Imperi alemany cinquanta i, a Espanya quaranta. Aquest lapse de temps fou encara més dilatat a Grècia (75 anys), França (100) i Suïssa (120), tot i que en altres societats, com ara Finlàndia, els Països Baixos i Irlanda, es va reconèixer a les dones la plenitud del sufragi al mateix temps que als homes, com també s'esdevindria en molts països del tercer món en el procés d'independència. La principal causa del retard entre ambdós esdeveniments en l'avenç de la ciutadania política rau en la relació existent entre el sufragisme i el liberalisme, i també entre el sufragisme i el moviment obrer que, com més radical era, com l'anarquisme a Catalunya, preferia encapçalar l'emancipació social en considerar els drets polítics quelcom *formal*. Els contactes i les influències internacionals foren importants en la creació i el creixement dels moviments feministes. L'Associació Internacional de Dones (1868-1871), el Consell Internacional de Dones (1888), el Congrés Mundial de Dones Representants (1893), el Consell Internacional (1904) i l'Aliança Internacional pro Sufragi de la Dona (1905) constitueixen iniciatives successives. Més abast i continuïtat va tenir la Internacional Socialista de Dones (1907). El moviment català sempre ha cuidat la seva inserció en organismes internacionals.

El conservadorisme liberal contraposava la «sobirania popular» i el «govern raonable» a Anglaterra; mentre que a França el debat girava al voltant de «le nombre et la raison». John Stuart Mill, a l'obra *Consideracions sobre el govern representatiu*, defensava la concessió gradual del sufragi, ja que més enllà de les diferències de sexe s'havia d'atendre al nivell d'instrucció. En general, el liberalisme europeu adoptava el gradualisme en relació amb la generalització de la cultura i el desenvolupament de la personalitat. L'ampliació del cens electoral censatari fins al sufragi universal masculí, i més tardanament, el vot de les dones, va restar molt vinculada a Europa, no ja a la legitimitat dels drets i deures sinó sobretot, en funció del *cui bono*, és a dir, que l'experiència històrica fou en benefici de en quin partit anaven els nous electors. En el cas de la inclusió electoral de les dones es discutiria entorn del mateix prejudici que, a mitjan segle XIX, a Anglaterra s'havia qualificat de «salt en el buit» el vot dels treballadors; així succeí a França,

on s'apel·lava a «le saut dans l'inconnu», o a Itàlia i a l'Espanya de la Segona República.

Arreu de les societats europees es va donar prioritat a la classe, no pas al gènere: fins que no caigueren totes les barreres de classe per als homes no es reconegué el dret al sufragi de les dones. Així, a Noruega es creà un cens especial per a les dones basat en la propietat, a Islàndia i Gran Bretanya el requisit d'edat era superior per a les dones, o a Bèlgica el factor decisiu era l'estat civil (només podien votar les mares i les vídues dels soldats caiguts). El camí, doncs, de les dones cap a la plena ciutadania fou llarg.

Els precedents de la regulació del sufragi de les dones a Espanya s'iniciaren relativament aviat en la història europea. Els debats sobre el sufragi universal suscitats pels liberals propiciaren la controvèrsia més pública sobre la discriminació de les dones. Així, el 1907, els republicans van presentar una esmena al Senat en què proposaven el dret al vot, però no pas la condició d'elegibles, per a les vídues que tinguessin la pàtria potestat. Així mateix, els demòcrates van formular una esmena més ambiciosa que atorgava el vot a les dones més grans de vint-i-tres anys en plena condició de drets civils. L'última temptativa, no reeixida, sobre el sufragi per a les dones abans de la Segona República fou en el projecte de llei electoral de 1919, en el qual, tot i que s'igualava la capacitat electiva de les dones amb els homes, es mantenien restriccions sexistes, atès que se'ls negava la condició d'elegibles per a ocupar càrrecs públics. Res singular si observem la llarga trajectòria a la majoria de societats europees fins a la concessió del sufragi.

El moviment de les dones a Catalunya, com arreu, es desenvolupà en relació amb la cultura política i de gènere vigent, en bona part, per la influència de l'Església catòlica. En una perspectiva europea es fan paleses les similituds, especificitats i diferenciacions en els discursos i en les pràctiques entre els països continentals del nord i els meridionals, on el catolicisme obstaculitzà l'emergència d'una consciència col·lectiva sufragista. A Catalunya, s'hi manifesta un moviment heterogeni atès que hi arrela un feminisme social, fonamentat en la diferència de gènere, semblant als corrents maternalistes del moviment francès. En una segona etapa, ja en la dècada dels vint del segle xx, va néixer un feminisme més igualitari i sufragista, basat en una tradició vuitcentista de feminisme laic i lliurepensador. Era, doncs, un moviment que plantejava vies plurals d'emancipació de les dones.

Els trets del feminisme històric català en una perspectiva comparada es podrien resumir així:

1. L'ordre polític liberal a l'Espanya de la Restauració generà un clima de desconfiança generalitzada en l'eficàcia de les reformes polítiques, com ha estudiat la història social. Tanmateix, creà les condicions perquè el progrés no fos identificat amb l'ampliació dels drets polítics. Per això, la consolidació d'una cultura política de sospita respecte al sistema polític parlamentari va frenar l'emergència d'un feminisme sufragista. Aquesta és una característica important del feminisme ibèric.

2. El caràcter polític del procés de feminització del catolicisme a l'Europa meridional, «més enllà de contribuir a orientar les opcions de les dones d'entrar en un convent o anar més a missa, va modelar l'actitud política de l'Església que va complicar la tasca de les feministes, enfrontades a una associació de dones amb una religió que simbolitzava el tradicional, el passat i el conservadorisme». Una visió des de la història religiosa a partir de les anàlisis de Gibson, Langlois i McMillan sobre aquest procés suposa considerar aspectes explicatius de la feminització: tant de l'entrada de les dones en els convents com del dimorfisme sexual en motivacions individuals com la realització d'ambicions de tenir carrera (les monges), l'accés a una sociabilitat legítima i respectable (les laiques), així com altres beneficis emocionals mitjançant la recerca d'escolta del clergat.

3. L'arrelament del discurs de la domesticitat com a base de la construcció de la identitat cultural de les dones, cosa que portà el feminisme català majoritari a concebre la lluita per a l'emancipació de les dones a partir del reconeixement de la diferència de gènere, de manera que bandejava una fonamentació de l'acció col·lectiva basada en la lògica de la igualtat. La formulació d'un feminisme que qualifiquem de redemptorista catòlic va facilitar que el moviment assolís una legitimació social més gran i que les seves aspiracions es referissin a les qüestions socials i civils. Els seus objectius eren l'accés a l'educació i al treball remunerat, com a demandes principals del primer terç del segle, les quals es justificaven amb una pretesa tasca humanitzadora de les dones, fins al punt que el discurs de la domesticitat va emparar una ciutadania política per als homes i una ciutadania social per a les dones.

Una de les organitzacions més combatives fou l'Asociación Nacional de Mujeres Españolas (ANMD), creada el 1918, que va ser l'expressió principal del corrent feminista autònom. Si bé a l'inici representava el feminisme social i maternalista, més endavant assumí la demanda del sufragi i dels drets igualitaris. Fou liderada per María Espinosa de los Monteros i tenia com a objectiu unir les dones contra la seva discriminació legal i social. Promoguda pel progressisme liberal, va

tenir una actitud discrepant respecte del tradicionalisme de l'Església catòlica, va reclamar la revisió de les lleis discriminatòries a la família i va defensar l'exercici de noves professions de dona i la defensa de l'accés de les dones als càrrecs públics amb restriccions, atès que les portarà al «gobierno y administración de intereses morales y materiales de su sexo». Com el feminisme francès, va reclamar el dret a la investigació de la paternitat i la plenitud de drets dels fills naturals. L'ANME fou una de les primeres associacions a refusar la violència de gènere i a denunciar els maltractaments a les dones. En coherència amb els seus postulats relacionats amb el reformisme catòlic, promogué el dret legal a la lactància materna i a l'establiment de serveis d'educació i salut per a les minyones. A partir de 1925 visqué una radicalització política amb l'apropament al sufragisme de María Espinosa i la seva successora en la presidència de l'ANME, Benita Asas Manterota, qui defensà en el portaveu d'aquesta entitat, *Mundo Femenino*, la igualtat i l'exercici del sufragi.

El pluralisme o la diversitat és un tret del feminisme com a moviment social arreu perquè, simultàniament al moviment redemptorista persistia la tradició laïcista i lliurepensadora, que ja a les acaballes del segle XIX tenia arrelament a València, Barcelona i Màlaga. Tot i l'absència d'un suport decidit dels lliurepensadors, quan l'aliança amb homes contraris a l'asimetria de gènere es mostrava força més fèrtil en altres societats europees, s'entorpia la consolidació d'un corrent feminista, malgrat la vàlua de dones com ara Ángeles López de Ayala, Rosario Acuña, Amalia Domingo Soler, Ana Carvia i Belén Sarraga. Aquest moviment elaborà un discurs emancipador que difongué mitjançant múltiples organismes, publicacions i actes públics. Va defensar l'autonomia de les dones mitjançant la regeneració social i l'establiment d'una societat laica i republicana, lliure de la influència de l'Església catòlica. La Sociedad Autónoma de Mujeres (1889), creada a Barcelona, i més tard denominada Sociedad Progresiva de Mujeres (1898-1926), va definir-se com una «agrupación de mujeres redimidas de la esclavitud de la ignorancia».

El 1918, el feminisme laic va adoptar la defensa del sufragi com a objectiu bàsic del seu combat. El 1919, la Sociedad Progresiva de Mujeres, la Liga Española para el Progreso de la Mujer, l'ANME, la Sociedad Concepción Arenal de València i l'Asociación Mujer del Porvenir de Barcelona constituïren el Consell Suprem Feminista amb la finalitat de coordinar-se i aconseguir el sufragi per a les dones. La Cruzada de Mujeres Feministas (1921), creada per Carmen de Burgos, dedicà les seves reivindicacions a aconseguir el dret al vot, la igualtat

entre els cònjuges en el matrimoni, el divorci, la igualtat en el treball i el dret de tenir el mateix salari per la mateixa feina, una exigència vella i encara actual. Va ser un espai nou d'associacionisme sufragista, amb uns plantejaments plenament coincidents amb els del moviment de dones d'altres societats europees, que va organitzar una de les primeres manifestacions públiques a Madrid, on va lliurar un manifest als diputats que reclamava la igualtat d'ambdós sexes en els drets civils i polítics, la participació plena en els jurats i les carreres jurídiques, i la supressió legal de la prostitució, entre altres vindicacions pròpies de les dones de classe mitjana.

L'estatut municipal de la Dictadura de Primo de Rivera, tot i que restringia l'accés de les dones casades als governs locals, implicava un canvi important, paradoxal, atès que afavoria la normalització de l'accés de les dones a la ciutadania en un context institucional no democràtic. Era una instrumentalització paternalista evident d'una elit d'homes que actuava amb un afany modernitzador compatible amb els principis de la família com a eix social central, l'hegemonia cultural catòlica o la concepció tradicional del rol de les dones. Entre les persones que el règim nomenà per a integrar l'Assemblea Nacional hi ha una minoria de dones que simultaniejaven el càrrec d'assembleistes amb la condició de regidores: María López Sagredo (Barcelona), Josefina Olóriz (Sant Sebastià) i Maria Echarri i Micaela Díaz (Madrid), d'acord amb l'estatut municipal (1924), que fixava unes eleccions que no es van celebrar mai, si bé concedia el sufragi a les dones quan vint-i-tres països ja l'havien reconegut a Europa. És un exemple, doncs, de les estratègies del poder, que es basaren en el gradualisme per a atorgar la ciutadania política a les dones, com succeïa a Gran Bretanya i altres països d'Europa. La clau de la feminitat hegemònica es defineix amb una relació de subordinació als homes: el matrimoni determinant.

2. L'OBRRERISME I LA CIUTADANIA FEMENINA

Des de finals del segle XIX, davant la modernitat i els avenços secularitzadors, l'Església va alentir un pla de matriu defensiva en pro de la recristianització social que potenciava la unitat, l'actuació pública i la mobilització catòlica amb la finalitat que l'Església hispànica mantingués el seu protagonisme cultural, social i polític. Amb el canvi de segle assistim al desenvolupament del catolicisme social i a la posada en marxa d'iniciatives religioses o seglars en diversos àmbits

de l'acció política, social i educativa que afavoreixen una progressiva mobilització i politització de les dones i una major visibilitat de la seva presència en l'espai públic. Els mítings de defensa catòlica organitzats entre el novembre de 1906 i el gener de 1907 congregaren trenta mil assistents a Barcelona i aplegaren quaranta-cinc mil signatures a Tortosa i trenta-cinc mil a Manresa. L'Església apostà per fer una reformulació que va afectar el model de feminitat, que va anar assimilant-se a l'ideal de l'àngel de la llar d'empremta liberal burgesa, un concepte que s'adaptarà a les noves modalitats d'actuació femenina en el moviment catòlic. La figura de dona domèstica i virtuosa, perfecta casada i mare que exercia la funció d'educadora en la fe dels fills i estenia la seva benèfica influència moral i religiosa a la llar, reforçava en el discurs catòlic la construcció d'una imatge de feminització de la religió fonamentada en una major espiritualitat de les dones. Això no obstant, el projecte de recristianització social afavorit per l'Església en el paper de transmissores i educadores de l'espiritualitat i la moral cristiana assignat a les dones aviat depassaria la frontera de l'espai privat de la llar per a estendre's al conjunt de la societat a través de l'apostolat catòlic. Convertides en «mares socials», les dones s'incorporaren al moviment catòlic articulant noves associacions seglars que, constituïdes com a espais organitzatius amb certa autonomia, transcendien la part purament devocional i caritativa per a centrar-se en l'acció social. Aquesta reformulació catòlica del discurs de la domesticitat decimonònica, que a la pràctica posava en qüestió el model de les esferes separades, va trobar fonament teòric en el denominat feminisme catòlic, que pretenia ser una resposta a les noves realitats socials i al desenvolupament dels feminismes igualitaristes laics o neutres. No obstant això, la conceptualització del feminisme catòlic és deutora de la propaganda d'aquelles escriptores catòliques que van convertir-lo en la base de la seva militància social com María de Echarri i Dolors Monserdà, les quals van donar a conèixer l'acció social catòlica femenina com a expressió d'un feminisme inspirat en la tradició catòlica i allunyat de les concepcions igualitaristes que el catalogaven com a laic i sufragista. Aquesta propaganda i l'ampli entramat associatiu que organitzaren les militants catòliques els va permetre anar construint referents d'identitat com a col·lectiu i xarxes de sociabilitat pròpies que van facilitar el seu accés progressiu a l'esfera pública i política, i l'adopció de modernes pràctiques d'actuació, de propaganda i mobilització. Va constituir un llarg procés d'aprenentatge polític que cristal·litzaria en un discurs autònom de la tutela eclesiàstica, i en el qual van arribar a articular demandes de drets civils, laborals i socials per a les dones,

vindicant el sufragi femení i l'exercici de la ciutadania política. Segons Blasco, els inicis de la politització de les dones catòliques i de les primeres actuacions en l'espai públic se situen en la mateixa gènesi del moviment catòlic que cristallitzaria en la constitució el 1900 de la Junta Central d'Acció Catòlica a Madrid, a la qual seguirà la creació de les primeres lligues catòliques encaminades cap a l'acció política i altres associacions més bolcades en l'acció social com el Centre de Defensa Social a Madrid i el Comitè de Defensa Social i l'Acció Social Popular a Barcelona. Aquestes primeres associacions estaven pensades en masculí, i la participació femenina hi fou limitada, subalterna i secundària, si bé en les juntes parroquials i en els consells diocesans d'acció catòlica es van començar a organitzar noves seccions femenines d'acció social que compartien espai de sociabilitat amb les germandats i associacions tradicionals dedicades a la beneficència, l'oració i la catequesi.

Dolors Monserdà, propagandista catòlica, fou promotora de la Lliga de Senyores Catòliques de Barcelona i de la Lliga de Compradores, i fundadora del Patronat d'Obreres de l'Agulla. Va col·laborar assíduament en diversos mitjans periodístics com *La Il·lustració catalana*, *Feminal* i *Acció Femenina Catòlica*. Monserdà s'adona que tenia davant seu una altra mena de feminisme que podia fer estralls, un feminisme que no s'aturava davant de qualsevol acció revolucionària. Aleshores, davant del perill de l'errada orientació, va publicar el seu opuscle titulat *El feminisme a Catalunya*. La diferència entre el to d'*El feminisme a Catalunya*, opuscle editat el 1907, i *Estudi feminista*, publicat el 1909, reflectia la diversa actitud de la minoria conservadora barcelonista, impressionada per uns esdeveniments que anaven des de la Solidaritat Catalana el 1906 fins a la Setmana Tràgica el 1909. Segons Maria Aurèlia Capmany, les feministes catalanes no van ser més que un instrument en pro d'una acció social conservadora que es desvetllava al país enfront de l'agitació obrera. Les dones catalanes es van disfressar sempre de doneta ingènua que se sorprenia de les facultats pròpies. En aquesta línia d'actuació, les primeres associacions femenines catòliques d'acció social i obrera començaren a publicar revistes com *La mujer que vive de su trabajo* (Barcelona 1906) i *Acció Femenina Catòlica* (Barcelona 1911). Una de les primeres associacions a constituir-se fou la Lliga de Senyores per l'Acció Catòlica de Barcelona, nascuda després de la Setmana Tràgica, el 1910, per a donar continuïtat a les accions de protesta que van encapçalar dones catòliques davant la política liberal secularitzadora, també es mobilitzaren en contra de la reobertura de les escoles laiques. De fet, durant els fets de la Setmana Tràgica

s'ha comprovat que dones i criatures van col·laborar en la construcció de barricades i en l'incendi d'esglésies i convents. Com és possible, es pregunta Monserrà en l'article *Com deu ésser la nostra protesta* (1909), que la dona, creada per a l'amor i per a totes les delicadeses i abnegacions, hagi pres part en aquella explosió d'odi? La Lliga s'adherí a la Unió Internacional de Lligues Catòliques Femenines i publicà la revista *Acció Femenina Catòlica*. Integrada per dones de la burgesia i la classe mitjana, l'associació es va denominar inicialment Senyores Catòliques per a la Defensa Social, però en desvincular-se del Comitè de Defensa Social, va canviar el nom perquè s'ajustés millor a la seva activitat social en «defensa de l'Església, de la societat i la família». Per la seva expansió a Barcelona i ciutats properes com Mataró, Terrassa i Sabadell, es va servir de les associacions femenines catòliques de caràcter beneficoassistencial, devocional i de la *bona premsa* que ja existien. Agrupacions que van continuar actuant de manera autònoma, però que van mantenir una estreta coordinació amb la Lliga gràcies a la doble militància de gran part de les seves afiliades i dirigents. A través d'algunes de les seves més destacades afiliades i cooperants, com Dolors Monserrà, Maria Domènech o Francesca Bonnemaison, va mantenir una estreta relació amb el feminisme catalanista, que compartia la mateixa matriu ideològica conservadora i catòlica. El 1906 totes havien participat en la creació de la Lliga Patriòtica de Dames —una secció femenina de la Lliga Regionalista que va fer costat a la Solidaritat Catalana— amb la seva revista *Or i Grana*. La creació de sindicats catòlics femenins es plantejava com a alternativa a les ideologies d'esquerres i anarquistes. L'organització d'un sindicalisme de signe catòlic es considerava un potent instrument de recristianització social que avalaven els teòrics o escriptors catòlics seguidors de la doctrina social de l'Església i vinculats a una acció social més militant i organitzada. No es tractava només de les tradicionals tasques assistencials i caritatives que ja es desenvolupaven en l'àmbit parroquial, sinó que es plantejava en termes de combat polític per a neutralitzar la influència del sindicalisme de classe entre les dones obreres: «Lo que no hagáis vosotras, lo harán las Damas Rojas», seguidores del Partit Republicà Radical. Una de les seccions més importants fou la Lliga de Compradores, que actuà d'enllaç amb el sindicalisme femení catòlic representat pel Patronat de les Obreres de l'Agulla, creat a Barcelona el 1910, que naixia per a millorar les penoses condicions de treball i remuneració de les obreres de l'agulla i del treball a domicili, que consideraven «una llaga del cuerpo social» el Sindicat de l'Agulla i la Federació Sindical d'Obreres. Aquesta secció va desenvolupar una àmplia campanya de

sensibilització social amb la publicació de les «lístes blanques», que incloïen comerços o empreses que adoptaven una orientació catolicosocial protectora i introduïen millores socials per a les seves obreres i treballadores. Segons Maria Aurèlia Capmany, els que defensaven el sistema des de llocs privilegiats procuraven atraure's el gran contingent de dones explotades per a cultivar-ne l'agraïment, i dedicaven gran part del lleure i una petita part de capital a institucions de beneficència: tómboles, patronats, lligues de compradores. I precisament es tractava que no s'establís cap mena de relació entre el treball forçat de l'obrero i les reivindicacions feministes de la classe mitjana. El redemptorisme feminista el 1911 s'integrà en la Lliga de Senyores per l'Acció Catòlica, instituint a més una Caixa de Lloguers, enfocada a la caritat tradicional, i un Cercle d'Estudis, en el qual s'impartien conferències apologetiques, d'educació moral i sociologia catòlica. La seva labor assistencial en el món obrer femení es completà amb la constitució a finals d'aquell mateix any de la Federació Sindical d'Obreres de Barcelona. Presidida per Maria Domènech (1912), una escriptora catòlica amb una llarga trajectòria de cooperació en associacions caritatives i catòliques i en diversos sindicats femenins (sastresses, modistes, obreres de tallers, dependents de comerç). El sindicalisme femení catòlic, encara que defensava les pràctiques assistencials, mutualistes i cooperativistes i rebutjava el recurs a la vaga, va incloure també en els seus programes d'actuació accions reivindicatives i demandes polítiques per a millorar les condicions de vida i de treball de les obreres, com la reforma i ampliació de l'ensenyament primari, la jornada de vuit hores, la igualtat salarial per la mateixa capacitat i treball, la legislació tutelar del treball femení, l'assegurança obligatòria de maternitat i la protecció a la dona embarassada. En l'acció sindical les dones catòliques impulsaren a través de les seves associacions les recollides de firmes o les peticions al govern i a l'Institut de Reformes Socials, i una mobilització més àmplia i d'indubtable dimensió política, com per exemple la celebració a Barcelona del míting de modistes i del I Congrés de Treball a Domicili, organitzats els mesos de juny i novembre de 1917 per iniciativa de la Lliga de Senyores Catòliques i el Sindicat de l'Agulla. Els sindicats femenins i les associacions femenines d'acció social, malgrat els límits dels seus objectius, es van convertir en escoles de ciutadania per a les dones catòliques, en ajudar-les a construir una identitat pròpia i contribuir a la seva socialització política. Podem considerar-les feministes? Elles no s'hi reconeixien, en el discurs de la igualtat...

María Lopez Sagredo fou la primera dona regidora de Barcelona (1926), participà en el debat de l'Assemblea Nacional primoriverista sobre l'organització de la beneficència, les infraestructures educatives, la tipificació delictiva de la blasfèmia, l'abandonament de la família i el dictamen d'assegurança de maternitat. Ella, com les altres vuit dones que hi accediren, es van especialitzar en la temàtica que denominaven bloc de gènere (violència, pau, benestar social, educació), tant en l'àmbit del discurs com en les seves intervencions en els debats pressupostaris sobre qüestions anàlogues. Cap assembleista no va participar en la política institucional republicana. Víctimes totes elles de la radicalització social de la Segona República, van desaparèixer de la vida pública, eclipsades pel discurs antimonàrquic i antiprimoriverista, i també per les limitacions implícites del seu model de relacions socials de gènere. Tanmateix, la seva presència ajudà a suavitzar la resistència a la participació política de les dones en els medis conservadors, i contribuï a facilitar altres trànsits en el futur, de més abast i transcendència.

L'oposició a la Dictadura (1923-1929) va rebre amb reticència altres mesures destinades a les dones, com ara la regulació de l'assegurança de maternitat i del treball a domicili o la participació de les dones en els comitès paritaris. Les feministes socialistes defugiren participar en l'Assemblea Consultiva de la Dictadura, creada per a institucionalitzar el règim. Eren dones partidàries de forjar l'harmonia social millorant les condicions de vida i de treball de les obreres, i volien fer compatible alguna mena de participació política amb la centralitat del rol de mares i esposes en la identitat femenina. Aquesta va ser una conjuntura especial en la interacció entre el feminisme social i el polític, en què trobem tretze dones, el 3,4% del total. Quatre dècades més tard la dictadura de Franco optà per a augmentar la participació en la «democràcia orgànica», tot facilitant el vot de les dones casades. El matrimoni, la més fonamental de les relacions socials, com van descriure John i Harriet Mill a *Essays on sex equality, the subjection of women* i Frederick Engels a *Origen de la família, la propietat privada i l'Estat*.

La importància atorgada a la millora de l'educació de les dones joves es reflecteix en la trajectòria de moltes feministes d'una tendència o altra, redemptorista catòlica o progressista. Moltes promogueren la dignificació en l'escolaritat i la formació de les joves, i foren actives en els moviments de reforma educativa. A Madrid el nucli va ser la Residencia de Señoritas, creada el 1915 per María de Maeztu, i a Barcelona, les iniciatives de renovació pedagògica van ser encapçalades per Rosa Sensat, qui afirmava que les mares eren les que «convierten a los hijos en buenos ciudadanos». A Andalusia, Suceso Luengo va refusar la suposada

ignorància de les dones, i va reclamar el seu dret a exercir professions monopolitzades pels homes al comerç, la indústria i les professions liberals. Leonor Serrano, inspectora d'Ensenyament, reclamà el valor del treball domèstic i àdhuc la seva remuneració.

Als anys vint, el feminisme sufragista va arrelar a Espanya. A la seva victòria posterior hi contribuïren el decidit canvi d'actitud del PSOE pel que fa al sufragi, en coherència amb la posició de la internacional socialista, l'aliança amb les capes mitjanes il·lustrades que va provocar la Dictadura de Primo de Rivera i, una condició necessària, l'existència de grups de dones decidides a fer la batalla. Eren unes dones que s'havien format gràcies a les recents, si bé reduïdes, oportunitats educatives i d'ocupació, unes feministes que consideraven acabat el redemptorisme, que s'havien implicat en política i van aprofitar l'onada exterior que legitimava la seva causa contra l'omnipresència politicomoral de l'Església catòlica.

El socialisme espanyol, que es va configurar a la darreria del segle xx sota patrons estrictament obreristes, fou refractari, com altres partits europeus, al feminisme de la primera onada. Les posicions del PSOE avançaren lentament enmig de contradiccions i controvèrsies, com es veu de manera clara en les posicions de l'Agrupación Socialista de Bilbao, una de les més representatives i que havia facilitat el sorgiment d'una de les tres agrupacions femenines entre el 1904 i el 1910 a Madrid, Barcelona i Bilbao. Aquestes agrupacions van ser tractades amb condescendència pels dirigents, ja que funcionaven com a mitjà per a aconseguir militants. Segons el seu plantejament, la lluita de classes era la clau per a aconseguir una transformació revolucionària que resoldria les asimetries entre els homes i les dones. No plantejava, doncs, tret d'alguna excepció en el socialisme hispànic com ara Maria Cambrils o Amparo Martí, un plantejament nítidament feminista. La seva posició sobre el sufragi de les dones era contrària per raons d'oportunitat.

Encara que les dones no fossin marginals en les mobilitzacions socials, eren menys visibles en l'activitat pròpiament política del moviment obrer. Una de les primeres conseqüències del procés de feminització de la mà d'obra del tèxtil català, evident ja el 1880, resulta paradoxal: la informació proporcionada per les organitzacions obreres sobre el component femení del treball industrial era més escassa, a vegades, que la de les publicacions d'origen patronal o religiós, la qual cosa fa difícil estudiar el paper de les dones en les iniciatives de signe obrer. El canvi de la proporció entre els sexes en el sector tèxtil era rebut per les organitzacions

obreres com una pèrdua d'identitat i portava a ocultar la presència femenina en el discurs oficial. Era estrany trobar una menció a la presència femenina, sigui en el lloc de treball o en accions de defensa econòmica.

Ja des de l'inici, als anys 1870, les modalitats d'acció i negociació practica-des per les Tres Classes de Vapor mantenien la ficció d'una organització constituïda en la seva majoria per obrers de tipus clàssic. Això va durar fins a l'enfon-sament de les Tres Classes de Vapor a principis de 1890, quan a les patronals va deixar d'interessar-los conservar les aparences de disponibilitat per a negociar. Fins aleshores les mateixes modalitats de defensa havien aconseguit mantenir un aspecte d'organització ben estructurada al mateix temps que atenuar el de la feminització del treball tèxtil. Cal destacar la important presència de dones en el treball industrial català i en els seus conflictes. El treball a domicili era una solu-ció capaç de combinar la permanència de les dones a casa i la necessitat patronal d'una mà d'obra barata i pràctica.

Malgrat la poca documentació que existeix al voltant de les iniciatives fe-menines i les respostes obreres, alguns esdeveniments criden l'atenció i, en pri-mer lloc, els dos mítings de dones que van tenir lloc a Barcelona els dies 12 i 26 d'abril de 1891; foren els actes més visibles en el camp de les iniciatives femenines d'aquesta etapa. És molt significatiu que s'organitzessin dues reuni-ons públiques destinades a un públic exclusivament femení; en aquest aspecte són excepcionals. L'objectiu era la formació d'una secció diversa de dones, dins d'una futura federació general de tendència anarquista. No es va aconseguir l'objectiu, com tampoc no va tenir lloc la vaga general prevista, però en els dos mítings en els quals només parlaren dones, alguns discursos aconseguiren una tonalitat feminista, poc usual en la premsa obrera. La convocatòria exigia que no hi participessin més que dones. El que més podia proposar el corrent obrer revolucionari a la reivindicació feminista era una coexistència teòrica amb els objectius generals obrers, sens dubte prioritaris. La coexistència entre discurs feminista i identitat obrera es produïa en donar prioritat a aquesta última, tot i que en aquell moment era un límit difícil de traspasar.

L'article de Ralle analitza els discursos de to feminista que emergiren en els anys 1880 dins l'espai anarquista català i mostra el seu difícil encaix en les polí-tiques obreres de l'època, malgrat que la mà d'obra de la societat catalana s'havia feminitzat considerablement i augmentaven les opinions favorables al treball de les dones a les indústries. Els discursos de les dones mostraren alguns dels seus problemes, però alhora evidenciaren les dificultats de les organitzacions obreres

per a dur a terme la defensa dels interessos de les treballadores, no solament la federació de les Tres Classes de Vapor, sinó també l'organització llibertària, que atorgava un paper exclusiu a la identitat obrera com a motor de la revolució social. Així es veu com la rigidesa de les polítiques obreres de finals del segle XIX constituïren un fre per a les accions i propostes femenines.

L'altra cara de la feminitat ben entesa eren les dones de les classes populars, des de prostitutes a monges passant per alcavotes; estaven decidides a viure i sobreviure sovint enfrontant-se a la censura moral de les dones benestants. L'espectre de possibles arquetips femenins a la Barcelona de 1900 era molt més ampli dels que acostumen a reflectir les representacions més habituals. L'àngel de la llar es contraposava a les prostitutes. D'aquestes n'hi havia de diferents tipus. Les dones que obtenien ingressos menors venent sexe es catalogaven com les *buscones* de carrer. Els seus principals clients eren els mariners, estibadors i camperols. Un altre grup treballava als cabarets i la majoria eren dones de baixa condició. El tercer tipus de prostitutes treballava en els innombrables bordells que hi havia a la part baixa de Barcelona. Les obreres, minyones, treballadores del tèxtil i del comerç constituïen majories socials amb comportaments i actituds envers la reproducció i la sexualitat que havien d'esser controlades pel catolicisme i la societat liberal, a Barcelona com arreu en els controls socials que Foucault denominà *biopolítica*.

La historiadora Joan Connelly destaca el paper crucial que les dones de Barcelona van desenvolupar en tots i cadascun dels aspectes de la insurrecció de 1909. La Setmana Tràgica fou una reafirmació pública de la solidaritat comunal i expressió de les reivindicacions laborals. A la part baixa de la ciutat, les esglésies sofrien les ires de les masses. Després de la invasió d'altres convents anaren apareixent a la llum noves proves en suport dels greuges populars contra les monges. Les obreres que cosien vestits i mantelleres als seus domicilis feia temps que es queixaven que el treball de les monges, els nens que recollien als seus orfenats i les estudiants que s'ocupaven del seu pupil·latge els feien competència deslleial rebentant els preus. Així doncs, un grup de devotes catòliques va decidir iniciar un boicot als productes sortits de les institucions religioses per a aconseguir que es garantissin i s'apugessin els sous de les dones que treballaven des de casa seva per a elles.

Les prostitutes locals van tenir un important paper de lideratge entre les capes populars. Les monges eren les que tenien a càrrec seu la immensa majoria d'orfenetes, hospitals públics i escoles per a pobres de la ciutat. Així mateix,

servien com a infermeres i carcelleres en hospitals militars i presons. Es tractava d'un dels grups de dones més poderosos de la ciutat. No eren pocs els pares i mares de classe obrera que suportaven amb desgrat la prepotència i l'autoritarisme de les monges. En els dies que van seguir a la insurrecció, foren apareixent en els diaris múltiples manifestos de mares que havien col·locat els seus nens en orfenats empeses per la pobresa i que acabaren tancant les monges, a les quals acusaven d'actuar amb negligència inhumana. El classisme social sobrevivia en l'interior dels convents. La participació de prostitutes en molts enfrontaments amb les autoritats i fins el seu lideratge entre la població obrera tenia certa lògica. Eren part de la vida quotidiana dels barris obrers i la gent les considerava part de la comunitat de ple dret. Estaven familiaritzades amb la policia i els seus mètodes. El 1911 l'Acadèmia de Salut Pública de Barcelona va introduir una ambiciosa proposta d'increment del control mèdic sobre les prostitutes, un pla que, almenys inconscientment, podia veure's com un esforç suplementari per a netejar la ciutat de les seqüeles de la Setmana Tràgica. Una indicació més que la sexualitat femenina —ja es veïés suprimida com en el cas de les monges, ja estigués en venda com en el de les prostitutes o ja fos objecte de control com en el de les alcavotes— era percebuda molt sovint com una amenaça.

Les treballadores s'arrogaven el dret de defensar tota la humanitat i la seva decència ferida. Les dones protestaven en nom de la consciència de la comunitat. La proximitat física proporcionada per places, rentadors, mercats, esglésies o perruqueries va contribuir a assentar el poder de la comunitat femenina. Les laxes xarxes de contactes resultants facilitaven la formació de sòlids vincles que es manifestaven en temps d'acció col·lectiva. La dona se sentia més inclinada a aliar-se políticament amb altres dones que amb homes. La consciència sobre la condició social global de les seves famílies i veïnates va ser l'eix de qualsevol aliança establerta entre dones treballadores durant la segona dècada del segle xx, més que les meres condicions de treball. Les xarxes de suport femení als barris populars de Barcelona van adquirir un caràcter polític. Un cas d'abusos infantils el 1910, la vaga tèxtil de la Constància o la «guerra de les dones» a la Barcelona de 1918 mostren que les dones podien, des de la seva «consciència femenina», donar resposta a temes polítics de gran calatge en defensa dels drets que creien tenir. A principis del segle xx van aparèixer els moviments femenins, quan les dones van abandonar els límits del seu propi veïnatge per a influir en els centres de comerç i govern. El carrer es va transformar en escenari d'aquest conflicte, fet que demostra que la creixent «conscienciació femenina» estava portant les

dones de Barcelona a emprendre una acció radical que proclamés el seu sentit de la responsabilitat cívica. Les accions de masses femenines a la Barcelona de principis del segle xx demostren que les dones estaven convençudes que, donada la diferència de papers socials que representaven els obrers i les dones treballadores, aquestes tenien els seus propis i específics drets i obligacions polítiques. De la mateixa manera que els republicans i catalanistes anaven modelant les seves pròpies i distintives versions de cultura cívica, les dones treballadores integraven en la seva idea de ciutadania les seves nocions al voltant de la «conscienciació femenina». Entre 1910 i 1918, les dones treballadores de Barcelona es van convertir en una espècie de *proscrites* en lluitar d'una manera que no s'esperava pel seu sexe, societat i classe. Novament cal plantejar-se el caràcter feminista d'aquesta protesta, tot i que, com reitero, conviuen cultures plurals en el feminisme català.

La comptabilitat nacional quan mesura la disposició de les dones per a entrar al mercat de treball adopta gràficament una forma de U. Aquesta imatge gràfica, proposada per C. Goldin el 1994 i integrada en els manuals d'història econòmica, s'ha utilitzat com a resum de l'activitat productiva femenina. La lectura seria la següent. En una primera etapa al llarg del segle XIX, les dones participaren intensament en els nous processos industrials. No obstant això, a partir de 1900 i especialment després de la Primera Guerra Mundial, les dones havien engrossit el que en llenguatge econòmic es denomina «classes passives». Segon els enfocaments economicistes a l'ús, les causes per les quals havien estat expulsades eren, o bé perquè «són menys productives» o bé per una suposada «sàvia divisió sexual del treball» dins un procés general de divisions del treball propi del sistema capitalista. La tendència de l'ocupació femenina es trunca en l'últim terç del segle xx, en el qual les dones es tornen a incorporar al mercat de treball. És aleshores quan la U es tanca. S'ha arribat a afirmar que la corba en forma de U és una il·lusió estadística. La U com a imatge del treball femení no conté tant una relació estrictament econòmica en termes de cost d'oportunitat, d'oferta i de demanda, com una història identitària. Es podria resumir com la història d'una exclusió simbòlica de les dones de la societat del treball. Més que l'evolució real i observable del treball al llarg del temps, el que explica és el seu valor social.

Fins a la segona dècada del segle xx no s'assumeix progressivament, per part de les dones treballadores a Europa l'imaginari de «mestressa de casa», que arriba a la seva màxima esplendor després de la Segona Guerra Mundial; la domesticitat decimonònica, vàlida per a les dones de classe mitjana, tindrà la seva adequació entre les dones obreres. A Catalunya, les esperances en la República es frus-

trarien per la victòria franquista i la institucionalització d'una llarga dictadura patriarcal.

El camp de disputa es va produir en el terreny corporal; és a dir, la construcció de la diferència i les formes de consciència d'allò social nasqueren dins de discursos que inscriviren els cossos: el cos burgès i el cos obrer. La producció del cos es va situar en el centre de l'experiència o la percepció de la realitat. En aquest sentit, el projecte polític burgès va seguir la proposta higienista de creació i protecció del cos burgès. En conceptualitzar el cos obrer com un cos amb necessitat de reformes, la burgesia va contribuir a perfilar els límits de la classe obrera. L'obrer havia estat feminitzat per la seva dona, en tant que obrera. Una primera estigmatització sobre les dones obreres es va produir a partir de la seva aparença masculina. D'altra banda, els obrers apareixien com a poc virils. Els prejudicis de la classe burgesa per a preservar la salut, l'espècie i la raça acabaren posant totes les dones obreres sota sospita, en totes les seves estratègies: les seves pautes sexuals i familiars, les formes de coresidència en grups molt amplis, per descomptat, el treball a les fàbriques, i fins i tot, qualsevol comportament que tingués a veure amb la seva llibertat en els espais públics. D'aquesta manera, la dona obrera de finals del segle XIX va constituir una figura simbòlica molt activa en la conformació de la identitat obrera, que va traslladar una gran càrrega de violència simbòlica i de misogínia sobre les seves dones.

3. EL PERÍODE D'ENTREGUERRES I LA SEGONA REPÚBLICA

Les guerres són sovint acceleradores del canvi històric. En la història de la Lliga Internacional de Dones per la Pau i la Llibertat (WILPF, 1915-2015) trobem un altre espai polític transnacional que influí en el feminisme català.

Enmig de la Primera Guerra Mundial, una part important del sufragisme va reunir-se a la Haia (1915) per a protestar contra la bogeria de la guerra, proposar sortides negociades i noves regulacions i vies internacionals per tal de dirimir els conflictes d'interès entre països. Procedents de països bel·ligerants i neutrals, 1.336 dones van ser capaces de viatjar en temps de guerra i consensuar vint resolucions, que van ser presentades a catorze caps de govern europeus, al Papa i al president Wilson. Aquesta influència les va convertir en mares de la Societat de Nacions, i més tard, de les Nacions Unides. El 1945, la Lliga va assistir a la Conferència fundacional de l'ONU i fou impulsora de la creació d'UNICEF

(1950), així com de la creació de l'Alt Comissionat per als Refugiats. La Lliga va néixer per incidir en la política internacional pel desarmament universal, els drets humans, i la construcció d'una pau arrelada en la justícia econòmica i social. Catalunya hi va tenir seccions associades en les dècades dels vint i trenta, tot i que Espanya no s'hi incorporà de manera plena fins a l'any 2011. Una experiència, doncs, de feminisme pacifista.

En el Congrés de la Haia (1915) es va fer palesa la demanda que les «relacions internacionals siguin sotmeses a control democràtic, ja que la guerra no la declaren habitualment les bases populars» o també «que la influència conjunta de dones de tots els països és una de les forces més fortes per a la prevenció de la guerra. Exigim el vot i l'emancipació política de les dones». Reclamaven la creació de la Societat de Nacions, un Tribunal Internacional de Justícia i la convocatòria d'una conferència internacional «en la qual les dones hi prenguin part i s'impliquin, així, en propostes pràctiques de cooperació internacional».

El congrés de 1919 conclouïa que «la fam, la malaltia i la desocupació esteses per Europa i Àsia són una deshonra per a la civilització» i que «els termes de pau proposats a Versalles violen els principis que assegurin una pau permanent». Consideraven indispensable la creació de la Societat de Nacions i que la Carta de les Dones fos part imprescindible del Tractat de Pau.

En la dècada dels vint, la Lliga convocà manifestacions per la pau. La primera presidenta (1919-1927), Jane Addams (Illinois, 1860 - Chicago, 1935) fou Premi Nobel de la Pau (1931), com ho serien altres dirigents de la Lliga els anys 1946 i 1982. Les precursors a Catalunya foren Margarida Comas i Carme Karr, i a Espanya, Clara Campoamor. Margalida Comas (Mallorca, 1892 - Exeter, 1972), doctora en Biologia que, per encàrrec del govern de la Segona República feu el seguiment de prop de quatre mil infants de Gernika traslladats a Anglaterra, participà en el congrés de WILPF, el 1937, a Txecoslovàquia, on denuncià l'aparent neutralitat del Comitè de No-Intervenció, i va intervenir per a denunciar que «la rebel·lió militar ha agreujat dos perills: la dictadura i el caos».

L'escriptora feminista Carme Karr (1865-1943) s'implicà en la defensa de la cultura de la pau a inicis del segle xx, i durant la Primera Guerra Mundial va ser l'única dona que signà el Manifest d'intel·lectuals hispànics contra la guerra, que impulsà la maçoneria pacifista. Nascuda en una família de l'alta burgesia de Barcelona, de pare alemany i mare italiana, va presidir el Comitè Femení Pacifista de Catalunya (1915), i fundà Acció Femenina (1921), entitat sufragista que procurà tenir connexions internacionals. Va pertànyer a la Lliga Femenina

per la Pau i la Llibertat (1930), ja integrada a la WILPF que presidia Montserrat Graner. En aquesta xarxa de dones participaren Teresa Gibert, periodista i política, i Anna Murià, escriptora i periodista. El grup català fou dels més actius. De Karr (1907-1917) cal destacar que va dirigir la revista *Feminal*, que propugnava la culturització de la dona: «Creiem arribada l'hora d'encaminar dreturerament l'intel·lecte de la dona». Carme Karr va assumir com a escriptora la seva condició d'intel·lectual; com a feminista va lluitar resistint els fracassos. Creia en la promoció de la dona, i estava convençuda que li era necessària una escola que la situés al mateix nivell intel·lectual de l'home, un aprenentatge. *Evolució* era la revista de la Lliga Femenina Catalana per la Pau i la Llibertat (1931), que organitzà un acte a Barcelona en favor del desarmament.

Les relaciones socials de gènere vigents expliquen que no existís a Catalunya cap entitat esportiva exclusivament femenina. A partir dels anys vint, i seguint la dinàmica europea generada arran de la Primera Guerra Mundial, les dones es van anar incorporant lentament a l'activitat social catalana. Quant a l'esport, aquesta incorporació havia estat parcial, ja que s'havia fet a partir de seccions femenines en espais controlats i ocupats majoritàriament per homes, on les dones patien diverses restriccions. Per això, segons Neus Real Mercadal, la fundació d'un centre com el Club Femení i d'Esports significava una proposta moderna de trencament explícita amb el masclisme i l'elitisme esportius tradicionals. La iniciativa entroncava directament dos dels fenòmens del moment: el feminisme i l'esport.

Entre el 1931 i 1933 el Club Femení i d'Esports va viure la seva etapa més florent. Les escriptores Anna Murià i Maria Teresa Vernet hi van contribuir en la seva dimensió cultural, així com les activistes principals d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), que, durant els anys trenta, eren membres actives del club, com Dolors Bargalló, Maria Teresa Gibert o Anna Murià.

La conquesta de la plena ciutadania de les dones en la Constitució de 1931 va provocar que els partits polítics i sindicats s'esforcessin i dediquessin una part dels seus programes electorals a captar el col·lectiu femení. És a partir de llavors que es van començar a crear les seccions femenines dins dels principals partits polítics catalans, com la Secció Femenina de la Lliga Catalana, el gener de 1932 —amb Francesca Bonnemaison (1872-1949) al capdavant—; la Secció Femenina d'Esquerra Republicana de Catalunya, l'abril de 1932 —amb la participació de Rosa Maria Arquimbau (1910-1992), Maria Dolors Bargalló (1902-1980), Maria Teresa Gibert (1904-1990), Anna Maria Martínez-Sagi

(1907-2000)...—; la Secció Femenina del Bloc Obrer i Camperol (BOC); i a partir de 1936, la del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) —amb la presència d'Antònia Adroher (1913) que anys més tard, l'octubre de 1936, es va convertir en la primera dona que ocupava un càrrec polític a Girona, concretament, el de consellera de Cultura i Propaganda— i la del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) —dirigida per Gabina Viana.

En els anys trenta se situaren en l'òrbita republicana i socialista i van tenir una participació notable en l'impuls del reformisme que propicià la Segona República, a més de l'assoliment de visibilitat i impuls de la renegociació de les relacions socials entre els sexes. Un assoliment degut a dones de gran visibilitat pública com les diputades Clara Campoamor i Victoria Kent o les escriptores María Teresa León i Concha Méndez.

El Lyceum Club, fundat a Londres el 1904, l'origen del qual rau en el primer club femení, el Pioneer Club, fundat per Mrs Massing, amb l'única finalitat de treure la dona de casa i esberlar les quatre parets que l'han mantinguda al marge de tota l'activitat social. El juliol de 1931 es va inaugurar a Barcelona el Lyceum Club. La seva primera presidenta va ser Aurora Bertrana. La creació d'aquest club responia a la necessitat de moltes dones, intel·lectuals, escriptores i artistes, de construir institucions i espais culturals, educatius i polítics per a compartir, visibilitzar i discutir inquietuds i experiències. Catalunya va participar de l'embranchida europea d'associacionisme de dones. A Barcelona es va crear el Lyceum Club seguint el model d'altres clubs existents en diferents ciutats europees i americanes. Altres dones van crear entitats semblants a la de Londres a Berlín (1905), París (1906), Brussel·les (1913), Nova York (1914) i, posteriorment, a Roma, Estocolm, Milà, Florència, la Haia, Innsbruck, l'Havana i Madrid (1926).

El Lyceum Club va ser un fòrum d'inspiració cultural i política per a una elit emergent de dones de les classes mitjanes, que va estar actiu una dècada fins a l'esclat de la Guerra Civil, i que es basava en un model europeu de convivència culta. La majoria de les sòcies procedien de l'Institut Internacional, una entitat protestant nord-americana d'educació per a les dones; de la Institución Libre de Enseñanza i de la Residencia de Señoritas. Esdevingué un fòrum cultural i polític per a una minoria de dones educades, cultes i cosmopolites que perseguïen o tenien unes àmplies mirades polítiques sobre el seu lloc en la societat. Era una entitat plural que incloïa les dones més actives de les entitats sufragistes. El Lyceum Club fou un espai innovador, singular, creatiu, de convivència i mentalitat oberta que va facilitar l'aprenentatge i la formació en la cultura política

democràtica i en la pràctica de la igualtat de gènere. En l'etapa fundacional va tenir figures destacades en les successives presidències: María de Maeztu, Isabel Oyarzábal i Angeles García Maurino, que compartiren activisme i amistat. Encara que Martín Gaité va descriure el Lyceum Club com «un paraíso para madres cansadas», fou un espai de sociabilitat en què es va debatre el sufragi per a les dones i les vies possibles d'emancipació política, raó per la qual va ser estigmatitzat, com havia succeït en el passat, i tornaria a passar en el futur amb altres iniciatives d'acció col·lectiva de les feministes d'altres societats en la modernitat.

El Lyceum Club de Barcelona, actiu fins a 1939, va organitzar múltiples activitats per tal de generar un espai de sociabilitat femení modern, com ara cicles de conferències sobre educació, feminisme i vot femení, salut, legislació i cursos de literatura, gramàtica catalana, divulgació musical i decoració, entre d'altres. Més tard va iniciar una línia de publicacions pròpia, a més de dur a terme lectures de teatre i poesia, i des de 1933, sessions de teatre amateur i de cinema, fins a inaugurar l'emissió d'un programa setmanal a Ràdio Barcelona. L'última activitat del Lyceum Club barceloní de la qual es té constància està estretament vinculada amb l'esclat de la Guerra Civil, i va ser la iniciativa «La Motxilla del Combatent», una crida a les dones a proveir d'allò necessari als homes que eren al front.

El 1931 els catalanistes tenien un interrogant que creien saber resoldre: la dona serà extremista, cap a la dreta o l'esquerra. Una visió totalment maniquea que conduiria al revisionisme d'Esquerra i a l'entusiasme sufragista de la Lliga, posicions que no variarien fins que, una vegada celebrat un cicle electoral complet, es desdibuixaren els tòpics superficials que cobrien la participació femenina en la vida política. Els dos partits van enviar un missatge clar a les dones: podeu participar en política però de manera secundària, controlada i subalterna. Amb aquests condicionants, cal considerar que al llarg del període 1931-1936 la dona catalanista no aconseguí la plena participació en la vida pública i política del país. Cal diferenciar, però, els camins recorreguts per les dues seccions. Per una banda, la d'Esquerra esdevindrà un veritable grup polític, amb consens crític a la direcció masculina de la formació; en canvi, la Lliga resultarà el clar exemple de la dona conservadora rígida. En aquest sentit, les dues agrupacions femenines presentaren dos models de dona. Un ideal de dona estructurat per les mateixes dones, en el cas d'Esquerra, com majoritàriament pels homes en el cas de la Lliga, que situava un límit a la dona que no havia de superar-se: des del seu paper de mare i esposa no podia passar la frontera dels àmbits masculins. En l'àmbit polític, amb moltes

reticències, les dones podien participar-hi de manera secundària, però sense oblidar les veritables tasques que l'ordre lògic de la societat els donava: les de la mestressa de casa responsable dels futurs patriotes. La dona catalanista podia participar en diferents graus en les lluites però el que no podia fer mai era perdre els valors femenins i els espais que aquesta condició comportava. Feminitat i feminisme eren dos conceptes diferents i en certa manera enfrontats. Reivindicar el primer, com a vindicació del paper femení essencial en tant que mare, esdevindrà des dels sectors conservadors i d'alguns d'Esquerra la crítica al segon. Un feminisme que els que no volien la igualtat real entre homes i dones caricaturitzaven sota la idea de la transformació masculina de la dona. Així doncs, es produirà una pugna entre les defensores de l'alliberament de la dona i els que, contraris a aquesta posició, el definiran com la pèrdua de la feminitat ben entesa, segons sosté l'historiador Arnau González Vilalta.

Pilar García i Enric Ucelay-Da Cal han indicat en els seus respectius treballs que la negació del vot femení es resumeix fonamentalment en el temor de les esquerres pel possible vot conservador de la dona i la manca de voluntat política. Ucelay escrigué: «La dona era un important element potencial del populisme nacionalista. Els republicans venien amb pretensions de canviar les coses, de reformar-les i fer-les de bell nou, i una ampliació de drets de la dona semblava obvi, començant pel sufragi. Però, d'altra banda, hi havia la convicció generalitzada en els medis esquerrans que les dones, fins i tot l'obraera, eren més religioses que els seus homes i, per tant, eren susceptibles als arguments de sermó i confessionari; en resum, que votarien per les dretes catòliques. Fins Macià va evidenciar públicament els seus temors». Així doncs, era factible la confecció d'un cens femení, però que el govern de la Generalitat no va arribar a fer per por de perdre les futures eleccions. La Lliga enllesteix el nou cens electoral: el resultat fou rectificar 7.532 noms, addicionant-ne 16.427, essent el nombre de comprovacions 25.260. El Secretariat General va confeccionar un diccionari electoral de Barcelona ciutat que constava de 570.569 noms.

A part del desenvolupament de les organitzacions específicament femenines que acabem de veure, en l'anàlisi de la sociabilitat catalanista republicana destaca que durant la Segona República les dones van activar nombrosos espais de sociabilitat política pròpia. En aquells moments diverses dones van assumir l'organització sectorial del col·lectiu femení dins dels partits polítics. Per exemple, el 1931, Francesc Cambó va demanar a Francesca Bonnemaison l'organització de la secció femenina de la Lliga Regionalista; Maria Dolors Bargalló va ser l'oradora

i propagandista més important d'Esquerra durant l'època republicana, secretària del comitè central del Front Únic Femení Esquerrista de Catalunya, i Aurora Bertrana es va presentar com a candidata al Congrés per Esquerra.

Uns altres exemples de les manifestacions de la ingerència de les dones en la política va ser la seva presència a la premsa escrita: Bertrana va ser la redactora en cap de *Companya*; al seu torn, Bargalló va ser articulista assídua de les principals publicacions vinculades al seu partit, com *La Humanitat*, *L'Opinió* o *Foment*. Una altra mostra de l'activitat política de les dones catalanes del moment va ser la recollida de signatures que van impulsar les associacions de dones a favor del referèndum de l'Estatut de Núria. És a dir, en el plebiscit de l'Estatut, els ciutadans exclosos del cens electoral, les dones i els nouvinguts presentaren al president Macià àlbums de firmes, com a mecanisme subsidiari d'expressió de ciutadania, un total de 432.111 signatures de dones i 102.063 més d'immigrants. Una xifra important si tenim en compte que en el referèndum celebrat el 2 d'agost de 1931 es va obtenir un resultat de 593.691 vots favorables i 3.171 en contra, amb una abstenció del 38%.

L'atmosfera de llibertats democràtiques que es va generar durant els primers anys de la Segona República va constituir l'aprenentatge previ per a la formació de les futures grans organitzacions femenines antifeixistes que es van crear en plena Guerra Civil. De fet, algunes d'aquestes plataformes i coalicions van ser l'embrió que va acabar agrupant grans masses de dones. Mary Nash sosté que el col·lectiu femení va ser capaç de generar respostes socials durant la guerra a causa del seu aprenentatge previ a realitats culturals, socials i econòmiques del passat, que també li va servir per a elaborar estratègies de resistència i supervivència durant el conflicte. D'altra banda, Shirley Mangini, en els darrers estudis que ha realitzat, posa de manifest que un dels elements clau que van fer possible el naixement de l'associacionisme femení fou la formació acadèmica d'algunes dones a la dècada de 1920 i la seva maduració social i política al llarg de la de 1930. Segons l'autora, sense l'educació d'aquests grups de dones de classe mitjana-alta, moltes provinents de famílies instruïdes, difícilment s'haurien pogut crear grans organitzacions com la Unió de Dones de Catalunya (UDC) o Mujeres Libres (MMLL).

L'esclat de la guerra, el juliol de 1936, va actuar com a element catalitzador per a la unificació de les dones en un front comú: combatre l'enemic feixista. Lluny de ser un moviment espontani fou la suma de diferents factors. Cadascuna de les organitzacions femenines tenia unes particularitats que la

singularitzava. La *querelle des femmes* va adoptar altres formats sobre el seu caràcter feminista. En territori català, les més importants són:

Aliança Nacional de la Dona Jove (ANDJ): Entitat juvenil antifeixista i catalanista constituïda l'abril de 1937 amb Montserrat Martínez com a presidenta en representació de les JEREC. Com la majoria de les organitzacions, estava oberta a dones de diferents tendències polítiques —JEREC, JSUC, Joventut «La Falç», Joventut Palestra, FNEC...—, si bé a mesura que avançava la guerra s'hi troba una preponderància comunista creixent. L'objectiu de l'ANDJ era aplegar les dones antifeixistes per a contribuir a guanyar la guerra i consolidar la pau futura, i la defensa del dret a l'educació, el treball, l'assegurança de maternitat de les dones i la creació de guarderies infantils a tots els llocs de treball.

Mujeres Libres (MMLL): Associació creada per la fusió del Grupo Cultural Femenino de Barcelona —nascut després dels Fets d'Octubre de 1934— i el seu homònim de Madrid, sota el lideratge de Lucía Sánchez Saornil (1895-1970), Mercedes Comaposada (1901-1994), i més tard s'hi va adherir la metgessa Amparo Poch (1902-1965). Destaca la publicació d'una revista titulada *Mujeres Libres* (1936-1938), representativa de la cultura anarcosindicalista, de gran implantació a Catalunya. Iniciada la Guerra Civil, diverses agrupacions van prendre el nom de Mujeres Libres, com les de Barcelona, que ho van fer el setembre de 1936. No va ser fins a l'agost de 1937 que va tenir lloc a València la primera Conferència Nacional, moment en què MMLL ja estava estesa pel territori republicà. L'objectiu de MMLL era alliberar la dona de la triple esclavitud: «L'esclavitud de la ignorància, l'esclavitud de dona i l'esclavitud de productora».

Unió de Dones de Catalunya (UDC): Fins al novembre de 1937 no va rebre el nom oficial d'Unió de Dones de Catalunya, però el 1934 en trobem l'embrió sota el nom de Dones contra el Feixisme i la Guerra. L'organització va ser promoguda per dones de diferents partits com Maria Dolors Bargalló per part d'Esquerra o Lina Òdena (1911-1936) de les Joventuts Socialistes Unificades (JSU). Després dels Fets d'Octubre, va sobreviure en clandestinitat fins al triomf del Front Popular, amb la composició d'un nou comitè integrat per Maria Dolors Bargalló i Maria Baldó d'Esquerra, Eloïna R. Malesechevarría (comunista) i Maria González (CNT). Amb l'inici de la Guerra Civil, l'organització va deixar d'actuar per a tornar a aparèixer el novembre de 1937 en el Congrés Nacional de la Dona. Maria Dolors Bargalló n'era la presidenta i com ella mateixa definia, la UDC tenia tres objectius: 1. Aconseguir que la dona contribueixi a guanyar la guerra; 2. Contribuir al triomf antifeixista; i 3. Assolir

la reivindicació social i política de la dona. Mary Nash, a *Rojas*, ha mostrat les ambigüitats i contradiccions de les feministes en el context de la Guerra Civil i la revolució social entre 1936 i 1939 a Catalunya.

La UDC estava composta per un ventall de dones de diferents tendències polítiques —Esquerra, Estat Català, Acció Catalana Republicana, Unió de Rabassaires, PSUC, UGT, CNT...— amb el punt d'unió de la lluita antifeixista i el catalanisme. Però a mesura que va avançant el conflicte, com va passar dins de l'Asociación de Mujeres Antifascistas (AMA), cada cop es va fer més notable la influència comunista en el seu interior. L'exemple paradigmàtic d'aquest fet és la revista *Companya* (1937-1938), portaveu de la UDC, amb relació amb el PSUC. Al marge d'aquestes entitats, també comptàvem amb altres organitzacions femenines nascudes dins dels partits polítics a partir de 1934 i que fan eclosió amb força durant la Guerra Civil. Una d'elles era el Socors Roig, que apareix per primera vegada a la Península per a donar suport als represaliats de la revolta d'octubre, i que es refunda a Barcelona als inicis de 1936 sota el nom de Socors Roig de Catalunya. Aquesta entitat va ser la secció catalana del Socors Roig Internacional (SRI), organització dirigida per Clara Zetkin (1857-1933), Tina Modotti (1896-1942) i Elena Stasova (1873-1966), creada el 1922 per iniciativa de la Internacional Comunista, amb l'objectiu de donar ajut material i jurídic i suport moral als presos i emigrats polítics.

Ajut Català: Promoguda per ERC després de la repressió dels Fets d'Octubre de 1934. Sota la presidència de Rosa Segarra, durant la Guerra Civil aquesta associació va portar a terme diverses activitats per a donar suport als milicians, com ara la recaptació de diners, objectes i roba per als fronts d'Aragó i Madrid. La militància cultural del comunisme no ortodox del POUM va impulsar la publicació d'*Emancipació* (1937), revista de les dones que tenen la seva icona en Aleksandra Kol·lontai.

La història de les dones i el gènere ha conclòs, en el cas espanyol, que a la Segona República les dones eren una minoria en els partits i que les actituds cap a elles van continuar sent patriarcals, vinculant-les a la feminitat tradicional i la domesticitat. Contradiccions que es mostren amb nitidesa en la mobilització dels partits republicans per a atraure l'electorat femení enfront de les dretes el 1933.

Un tret identitari present en la cultura política socialista a Espanya van ser les formes i pràctiques de respectabilitat obrera, entre les quals el valor assignat a la família i a la llar, construït al voltant de la figura de la mestressa de casa i

del cap de família, van contribuir a la construcció d'un imaginari col·lectiu de gènere a Espanya. La mestressa de casa de les classes populars no va augmentar els seus poders amb la modernització, en la mesura en què l'esfera privada es va anar veient assetjada pertot arreu i en què els models d'identitat de la classe obrera eren àmpliament masculins. D'aquí venen els conflictes, les dificultats d'inserció, el replegament cap a la llar; i sovint, també la indiferència per aquest món, sindical i polític, que no l'entén ni l'escolta. Aquestes formes actuaven com a elements de cohesió de la consciència de les classes treballadores, i els canvis van ser lents en aquest sentit.

Durant la Segona República trobem publicacions representatives de les diverses sensibilitats feministes: *Vida Social Femenina* (1919-1936) és el butlletí de l'Institut de la Dona que Treballa, organisme vinculat a la Caixa de Pensions per a la Vellesa i l'Estalvi. *Sembradora* i *Vida Catòlica Femenina*, sorgides el 1932 i 1933, coincideixen en els postulats catòlics amb *Claror* (1935-1936), promoguda per l'Institut de Cultura i ICBPD Biblioteca Popular per a la Dona, i creada per Francesca Bonnemaïson. Aquesta darrera va aconseguir interessar en l'empresa la burgesia catalanista i va organitzar el finançament de manera que afalagava el seu esperit de petits mecenes. La seva història està per fer. Conèixer fins a quin punt el seu esperit va influir, i poderosament, en la dona catalana, que es feia la il·lusió que treballava per la seva llibertat sense moure's de lloc, seria útil per a saber en quin punt som, què ha assumit la dona catalana d'avui d'aquella renúncia a la llibertat abans que li fos proposada. La nova generació de feministes seguirà el camí iniciat per la «degana del feminisme», perquè continuarà sota els auspicis de la ideologia petit burgesa que culminarà en les pàgines de la revista *Feminal* i en la pedagogia de l'Institut de la Cultura de la Bonnemaïson.

En el IX Congrés de juliol de 1937 s'envia un telegrama al president del Consell de la Societat de Nacions: «Resolem que en atenció al poble espanyol i la seva cultura i en interès de la pau mundial posada en perill per la invasió d'Espanya per part de tropes estrangeres... Insta la Societat de Nacions a actuar per tal d'assegurar la immediata sortida de totes les tropes estrangeres, incloses les tropes mores, amb la finalitat d'aconseguir la pau al més ràpidament possible». L'any anterior la Lliga promogué manifestacions contra el nazisme.

La instauració del franquisme va significar una doble derrota, de la cultura democràtica i de la cultura catalana, una derrota que va desfer els cercles de sociabilitat. A la fi de la Guerra Civil, les intel·lectuals i polítiques d'esquerres i catalanistes que trobem actives al Club Femení i d'Esports i al Lyceum Club, als

partits il·legalitzats, al magisteri deportat, a la premsa clausurada, es van veure empeses a l'exili: Bargalló es va exiliar a Mèxic, Bertrana a Suïssa. És la gran derrota de les dones demòcrates, catalanistes, feministes i la fallida de la ciutadania de totes.

Les afiliades de la Secció Femenina d'Esquerra no van centrar mai la seva activitat política en tasques de beneficència, de difondre els aprenentatges propis de la llar ni de formació maternal, tal com era el centre de l'activitat de la Secció Femenina de la Lliga Regionalista. En canvi, les afiliades a la Secció Femenina d'Esquerra, donada la seva situació subordinada respecte a les estructures centrals del partit, no van tenir un accés tan important a la propaganda política oral com els seus companys de partit. Malgrat tot, la seva influència ponderada dins el conjunt de tota la propaganda política escrita d'Esquerra va ésser major que la dels seus companys homes. Durant la Guerra Civil, les afiliades d'Esquerra es van organitzar en la institució Ajut Català i van participar també en tots els organismes unitaris femenins i feministes.

L'Aliança Nacional de la Dona Jove va ser l'entitat nascuda per a la lluita contra el feixisme. Va celebrar la seva Primera Conferència Nacional el juliol de 1937 amb un seguit de resolucions entre les quals destaquen les següents: que es legalitzi plenament la situació de les noves famílies i s'implanti el subsidi de maternitat a càrrec de l'Estat; que es doni suport als clubs de fàbrica, veritables llars de les noies treballadores i una de les armes formidables per a poder crear una joventut culta; i pel que fa a les noies camperoles, demanen l'ajut oficial per a arribar a la creació de granges agrícoles que han d'ésser escoles.

La Unió de Dones de Catalunya, l'organització femenina antifeixista creada el novembre de 1937, acordà en el seu Congrés la incorporació de la dona al treball a partir de la concreció d'aquests principis: reclamar el seu lloc a les indústries de guerra, instaurar brigades per tot Catalunya de visitadores d'hospitals, donar ajut incondicional i entusiasta a la Junta de Defensa Passiva i l'aplicació del principi «a igual treball, igual salari». Quant al segon apartat, la dona i el nen, s'apostava per la creació de la llar de la dona, la creació de granges organitzades per a les dones i l'organització de la lluita contra l'analfabetisme.

Qüestions totes elles que hem de matisar i historiar, ja que, com sosté Fernández Buey, «el feminisme com a moviment social... és tan antic com el moviment obrer i sindical; el pacifisme com a actitud és més antic que el moviment obrer i sindical». Els contrastos detectats revelen els camps d'inclusió/exclusió en els quals van haver de moure's les dones durant el primer terç del

segle xx, la pervivència dels vells models de gènere i l'emergència d'altres de nous, així com el caràcter diversificat de la modernitat i de les relacions socials entre dones i homes.

4. EL MOVIMENT D'ALLIBERAMENT DE LES DONES

El que es denomina el feminisme de la segona onada va prendre una forma radicalment diferent del moviment històric: mentre que el primer partia de la desigualtat legal i de l'exclusió de les dones dels drets civils i polítics, aquest es construeix a partir de res, d'un malestar inarticulat, definit com un problema individual de fracàs personal en la realització de la feminitat, de l'opressió domèstica, de la carència d'un projecte personal de vida. Les dones estaven aïllades a les seves llars, dedicades a la família, els faltava un projecte de vida propi. D'entrada, almenys als EUA, la crítica a *La mística de la feminitat*, que personalitzà Betty Friedan, es va centrar en la situació de les dones privilegiades i no va qüestionar el patriarcat ni els privilegis masculins. Les assagistes Virgina Woolf i Simone de Beauvoir són les grans intel·lectuals vindicades als anys seixanta del segle passat amb una influència notable en escriptores feministes catalanes com Maria Aurèlia Capmany i Marta Pessarrodona.

Virgina Woolf (1882-1941) en *Una habitació pròpia* (1929) exposa les aspiracions i les frustracions de les dones en la societat victoriana. No pretén tant la vindicació d'uns drets, com feien les seves compatriotes sufragistes al carrer, sinó mostrar les injustícies que envolten les vides de les dones en el desenvolupament de la seva personalitat autònoma.

La mística de la feminitat (1963) de Betty Friedan representa la tendència liberal del moviment de les dones. Va saber identificar «el malestar que no té nom» de les mestresses de casa nord-americanes: opressió domèstica i manca d'un projecte propi de vida. Una obra que fou un revulsiu en la conscienciació feminista. L'autora fa en el seu llibre una anàlisi profunda d'aquesta educació feminitzadora que retorna la dona als límits estrictes de la seva fisiologia, perquè en aquests límits estrictes fonamenta una societat alienadora els principis de la família. La dona s'havia escapat d'aquest cercle o almenys havia fet el projecte d'escapar-se'n i abans que la seva revolta fes trontollar els fonaments del cos social se la retorna al gineceu, explicant-li que allí trobarà la gratificació de l'èxtasi. Impulsà la creació de l'Organització Nacional de Dones dels EUA

(www.now.org) el 1966, que defensa postulats igualitaris i els drets individuals de les dones.

El segon sexe, de Simone de Beauvoir, és el text fonamental del segle xx que ha nodrit el feminisme. És un assaig filosòfic que analitza, amb una aproximació totalitzadora, la condició de les dones en les societats occidentals. Va esdevenir cànon fundacional del feminisme internacional als anys 1970, si bé havia estat publicat el 1949. Simone de Beauvoir, en defensar que la feminitat era una construcció social, va refusar les visions biològiques o essencialistes de la subalternitat femenina: «La dona es fa, no neix». Aquell any Beauvoir i el seu llibre van aixecar una onada d'insults, obscenitats, amenaces, denúncies. Res innovador a les reiterades reaccions misògines a la llibertat de les dones, a la seva creativitat i a la pròpia autonomia personal. La fortalesa del patriarcat era i és immensa també a les societats europees.

En una segona etapa, les dones prenen consciència col·lectiva i inicien un seguit de crítiques i d'accions. El moviment de les dones aconseguí denominar el malestar i identificar l'opressió domèstica, pas imprescindible per a convertir «allò personal en polític». En la configuració de la nova identitat col·lectiva, els grups d'autoconsciència facilitaren espais de trobada, intercanvi d'experiències i la conversió de la paraula en acció i l'acció en paraules.

Els primers moviments s'inicien a partir de 1968 als EUA. El 1974 ja és un moviment de masses transnacional actiu en les societats occidentals. Entre les seves accions hem de destacar un repertori de protesta i ofensiva cultural innovador, amb manifestacions contra l'elecció de Miss Univers a Gran Bretanya o la performance *Corona a la dona desconeguda del soldat desconegut* a França. La denúncia de la violència masclista amb la creació, en moltes ciutats europees, de Cases de les Dones per a víctimes d'abusos i d'assetjament moral i sexual. Els grups d'autoconsciència i d'autoajuda i l'incipient feminisme acadèmic formularen crítiques al mite freudià de la dona com a home imperfecte en uns anys caracteritzats per l'extensió d'una cultura de culte a la psicoanàlisi. En aquell moment les demandes en molts països aniran encarades cap a una remuneració estatal del treball domèstic; per la reivindicació dels drets d'avortament i del control de la natalitat; l'ONU declararà el 1975 l'Any Internacional de la Dona. També van ser anys de debat sobre la maternitat i sobre què vol dir ser iguals, que es referia a tenir la llibertat de no ser idèntiques.

Els drets reproductius se situaren, als anys setanta, en el centre de les demandes feministes: refugis per a dones maltractades, interrupció voluntària de l'embaràs.

Individualisme, subjectivitat, diversitat i conflicte interpersonal i de parella. El feminisme afrontava una paradoxa en reclamar la politització de les relacions en l'esfera privada i propugnar el refús de la política institucional i convencional.

El segle xx es considera el segle de la revolució silenciosa de les dones. La vindicació de la independència personal versus els principis tradicionals de la feminitat es fan explícits en la transició política espanyola de la dictadura a la democràcia. El moviment feminista havia estat una força d'oposició al patriarcat franquista (1936-1975).

El treball de la dona va créixer després de la guerra en el sector serveis, mentre que disminuï a la indústria. Es va generalitzar el treball parcial, molt estès al nord d'Europa i també el treball a domicili, per la seva flexibilitat. El dret civil va permetre l'alliberament de la tutela del marit, la desaparició del cap de família, el divorci per mutu acord, la despenalització de l'avortament, la legislació sobre la igualtat de drets, l'elecció del cognom i la violació en el matrimoni. L'Estat del benestar va donar facilitats a la maternitat per a afavorir la natalitat, el complement per fill, la revalorització de la paternitat, l'any sabàtic i el cobrament de la prestació social.

El Moviment d'Alliberament de les Dones, deutor del radicalisme internacionalista de 1968, és decisiu en la formulació i la pràctica de la nova esquerra. En la dècada dels vuitanta del segle xx la fragmentació del moviment feminista li va fer perdre ímpetu i incidència social. Les causes de la divisió eren tant teòriques com organitzatives. Tot amb tot, el feminisme havia «canviat la política».

4.1 El moviment feminista en la transició democràtica

La història del temps present, especialment l'estudi sobre la transició a la democràcia, requereix ampliar l'horitzó d'anàlisi als processos de modernització social en el tardofranquisme i també als protagonismes col·lectius, si volem pensar històricament el canvi social a l'Espanya de l'últim terç del segle xx i restituir el paper de les majories en la transició. Sovint s'oblida que l'esperit de la transició va consistir a posar fi a la dictadura i a instaurar un sistema polític democràtic, cosa que de vegades es confon amb els instruments que van fer viable el procés. Així, moltes de les reflexions crítiques sobre la transició afecten el mite oficial que s'ha construït sobre ella; i no a la seva realitat històrica, que requereix pensar una societat en moviment i en conceptes clau com crisi, reconciliació i el consens o l'abast de la modernització.

La perspectiva que informa aquest assaig sobre els feminismes a la Catalunya del segle xx és deutora de la història social i la sociologia i per això adopta les eines analítiques de l'acció col·lectiva i els moviments socials. Així, els moviments més tradicionals, com els *nous*, van exercir un paper rellevant en la transició a la democràcia a Espanya. Si bé les definicions dels moviments socials, en els seus objectius de transformació social, cada vegada abandonen més la referència del canvi social per a substituir-la per formulacions més neutres que posen èmfasi en els mitjans d'acció, i no en el contingut innovador o progressiu de les finalitats —sovint més en el reconeixement que no pas en les demandes de redistribució. Així, Tarrow els caracteritza com a «desafíos colectivos planteados por personas que comparten objetivos comunes y solidaridad en una interacción mantenida con las élites, los oponentes y las autoridades». Com subratlla Pérez Ledesma, l'important és l'ús de mitjans no convencionals, o disruptius, d'acció; o més aviat, l'ús d'una mescla de formes convencionals (com la participació en eleccions, la recollida de signatures, els mítings i fins i tot les vagues) amb unes altres que no ho són tant (entre elles, les ocupacions, les protestes simbòliques i altres formes d'acció directa).

Sabent que no és aquest l'espai apropiat per a una aproximació holística a la problemàtica dels moviments socials, només vull fer constar que el moviment feminista en la transició emergeix com un moviment que pretén introduir noves demandes; és, per això, proactiu enfront dels que reaccionen en la previsió de possibles pèrdues (reactius) en la terminologia de Charles Tilly; o és un moviment dirigit a aconseguir nous drets o reivindicacions enfront dels contramoviments orientats a la conservació dels drets i privilegis amenaçats per tals desafiaments.

Si aprofundim en la dicotomia dels *nous* versus els *vells* moviments socials, hem de remetre'ns al fet que en el *vell* l'acció col·lectiva s'articulava a partir de la classe, considerada com la forma bàsica d'agrupament i d'identitat social en les societats industrials. Enfront del moviment obrer, els nous protagonismes socials dels anys seixanta i setanta, especialment, els més rellevants —estudiantil, feminista, ecologista i pacifista— incorporaven membres de diferents classes i estrats: radicals de les noves classes mitjanes al costat de sectors desmercantilitzats, com els estudiants o les dones, i membres de la vella classe mitjana en declivi. Per això, el seu principal llaç d'unió residia, de fet, en el seu allunyament del conflicte social fonamental, per convertir-se en el «pol oposat al model del conflicte de classes». Una acció col·lectiva que no es caracteritzava per demandes

materialistes sinó postmaterialistes com els va definir Inglehardt: el seu paradigma no era el de la «seguretat», sinó el de «l'autorealització». Així mateix, i en contraposició al sindicalisme, presentaven un alt grau d'espontaneïtat i un baix nivell de divisió de funcions i jerarquització i, finalment, en les seves maneres d'actuar els separava un abisme entre els sistemes de mediació de caràcter corporatiu i la política de protesta basada en exigències. Per a Pérez Ledesma «ni los viejos movimientos respondían a un modelo único, ni los nuevos eran tan originales» perquè, com va assenyalar Oberschall, «es pot esperar que el conflicte sobre béns econòmics, recursos i beneficis susceptibles de mesurament sigui més fàcil de resoldre que els conflictes no econòmics sobre estatus social, drets civils, llibertat religiosa, prestigi, símbols, moralitat i principis».

A més, s'observa un notable grau de continuïtat entre els uns i els altres, ja sigui aquesta biogràfica com en la similitud en les formes d'acció, en la mesura que els *vells* van restaurar, als anys setanta, els seus instruments d'intervenció política; mentre que els *nous* van acabar actuant en l'esfera institucional i creant organitzacions a la manera clàssica. Fins i tot va haver-hi una continuïtat en el personal mobilitzat, ja que molts dels militants dels *nous* es van reincorporar als partits i sindicats clàssics, una vegada concloua la fase àlgida de la mobilització, com proven diversos contextos socials comparats.

Els tres principals moviments socials sorgits en la dècada dels seixanta, el pacifisme, l'ecologisme i el feminisme van patir, tres dècades després, una oscil·lació amb tendència a la institucionalització. Aquesta inclinació quedaria completa per la llei de Michels sobre la burocratització necessària de les grans organitzacions sociopolítiques, fins i tot en els casos en què les mateixes organitzacions continuen afirmant ritualment la seva vocació alternativa en la societat existent. Les seves propostes van impactar en el conjunt de la societat civil amb les seves formes assembleàries anteriors al politicisme i una crisi en l'autonomia: institucionalització o integració en partits polítics preexistents, acceptació del finançament públic i preservació de l'ètica de la resistència o de la solidaritat internacionalista. Afirmat d'una altra manera: «Al mateix temps que una part de les propostes del feminisme, de l'ecologisme i del moviment d'objectors ha fet impacte en el conjunt de la societat civil, també s'ha produït un debilitament del moviment assembleari anterior a favor del politicisme i, consegüentment, una crisi en l'autonomia dels tres moviments que freqüentment s'han vist sacsejats per discussions sobre la participació en els processos electorals darrere d'algun partit polític o aliança electoral més gran».

El moviment feminista va presentar en els anys seixanta i setanta a Europa, una mica més tard a Catalunya i Espanya, formes variades de lluita que sorprendien, divertien, irritaven i escandalitzaven unes societats complexes i avançades en drets i llibertats públiques. Potser els exemples d'accions concretes ajuden a comprendre la creativitat i la innovació en l'acció col·lectiva amb objectius transformadors que volgués evocar: la corona al soldat desconegut, l'elecció irònica i el boicot al procés de selecció de «dones objecte», la campanya catalana «Jo també soc adúltera» en denúncia de l'ordenament jurídic patriarcal franquista, entre d'altres.

L'estudi dels feminismes a Espanya ha progressat en els últims anys, tant en la historiografia com en notables aportacions tributàries del memorialisme; tot i així, és constatable un desigual tractament en la qualitat de les publicacions disponibles. Una de les referències d'autoritat en la història de les dones, Mary Nash, participa de la tesi sobre el protagonisme del moviment feminista com a nou moviment social: «La transició des d'una dictadura política a una democràcia va marcar lògicament una forta orientació política inicial del Moviment d'Alliberament de les Dones (MLM). A Espanya, el moviment va emergir en el marc de les dinàmiques socials d'oposició a la dictadura franquista. Va ser una resposta democràtica als rigors de la repressió franquista dirigida a les dones, tant en el seu arcaic discurs de la domesticitat com en la seva discriminació legal. L'MLM espanyol es va consolidar en el marc de les transformacions polítiques de la transició democràtica després de quaranta anys de dictadura. Tenia una clara inserció en la dinàmica política del país i va ser un moviment social puntal en la democratització de la societat». Aquesta empremta diferencialment més política en relació amb altres països europeus, que gaudien d'estabilitat democràtica i havien avançat en la construcció de l'Estat del benestar en la postguerra mundial i en la guerra freda, va marcar la seva trajectòria inicial i la seva agenda reivindicativa de valors democràtics més genèrics, amb el rerefons dels requeriments específics de les dones que a les societats occidentals vivien la segona onada feminista amb l'objectiu dels drets reproductius: «Allò personal és polític». A Catalunya, la conceptualització de la seva lluita inicial des de «l'amnistia feminista» va ser singular en l'escenari europeu perquè, com sostenia fa trenta anys la hispanista italiana Giuliana di Febo: «A Espanya la rebel·lió feminista no ha nascut —com a Itàlia i a França— de la presa de consciència d'una condició subalterna dins de les lluites estudiantils i l'experiència en els grups polítics, sinó de l'antítesi entre els canvis succeïts en la societat i els vincles

que encara lliguen les dones: agut contrast i confrontació amb els drets rebuts durant la República i sufocats durant quaranta anys». En un ampli moviment antifranquista les dones, davant la instrumentalització per part de la Secció Femenina de la celebració de l'Any Internacional de la Dona, van articular una rèplica feminista que va funcionar com a detonador i ocasió d'una forta resposta organitzada davant el patriarcalisme franquista. Mentre el govern es va disposar a controlar la iniciativa de l'ONU, l'oposició va enviar a la premsa i a les Nacions Unides un manifest en el qual s'evidenciava la discriminació sexista: un exemple es referia a la barrera persistent en el mercat de treball, ja que de les 13.400.000 dones majors de 14 anys, només n'eren treballadores 1.180.000. És a dir, que el discurs de la domesticitat adoptat primer pel nacionalcatolicisme, i matisat en part per la tecnocràcia *desarrollista*, es basava en un 64% de dones, sis de cada deu, en una posició de «celibat laboral». Aquesta era la punta de l'iceberg d'una cultura de degradació dels drets de les dones en l'ordenament jurídic, en el sistema educatiu i en la família.

Les feministes han estat en bona part excloses del relat canònic de la transició a la democràcia a Catalunya i a Espanya; tampoc no és res nou en la història, ja que des de la Revolució Francesa ha estat difícil reconèixer la ciutadania femenina i els obstacles misògins a les polítiques de reconeixement habituals. Nancy Fraser ha recalcat, en els seus treballs, la importància de les polítiques de reconeixement per a consolidar la igualtat dels col·lectius subalterns. Les dones, però, sabem que sabem, i insistim en la rellevància de les polítiques de reconeixement per a visibilitzar i consolidar la igualtat simbòlica dels col·lectius subalterns. A més, el moviment va haver de bregar amb l'enigma de la igualtat i la diferència, així com respondre a la seva *insolidaritat* quan plantejava reivindicacions específiques, que van quedar fora dels paràmetres del *consens*, magnificat per la invenció del mite de la transició espanyola a la democràcia. Urgeix revisar la transició, veure-la de diferent manera a partir de paràmetres no descriptius, sinó estructurals. Per això cal virar el focus dels pactes entre elits a una mirada cap al procés social ampli. Encara que, tot i així, les feministes eren marginades per la seva pertinença als àmbits més informals dels moviments socials sabent, tanmateix, que com va advertir J. Scott, si s'escriu la història de les dones com a categoria a part es corre el risc de confirmar la seva relació marginal amb els subjectes masculins dominants i universals.

4.2 El moviment feminista: tres temps (1975-1982)

Madrid, 1975

Les primeres Jornadas por la Liberación de la Mujer es desenvoluparen de manera clandestina a Madrid pocs dies abans de la mort de Franco, els dies 5-7 de desembre de 1975. En un context singular de transició a la democràcia, les dones veien la possibilitat d'intervenir, molt més que en altres països, en les lluites polítiques generals. Eren conscients que dels èxits de la transició depenia la supervivència mateixa del moviment de dones. Tot això va tenyir la primera presentació pública del feminisme a Espanya d'unes característiques diferenci- als, com afirma Di Febo:

La mayor carga asignada a algunas temáticas (por ejemplo, la relación con los partidos políticos y la doble militancia), la búsqueda de una unidad en objetivos específicos (reforma de las leyes, institución del divorcio, despenalización del aborto) y generales (amnistía, libertades políticas y sindicales).

A les Jornades hi van participar 150 delegades representants que es van reunir en un convent seguint els usos de l'època, quan una trobada clandestina, com aquesta, buscava recer en edificis o instal·lacions de l'Església. El debat, no exempt d'enfrontaments i polèmiques, va tractar una multitud d'informes que anaven en la línia de la terminologia de l'època: «Mujer y barrio, y familia, e instrucción, y trabajo, la mujer en el campo y análisis de los movimientos feministas del mundo». Prop d'aquestes temàtiques prenen la paraula militants dels partits antifranquistes, mestresses de casa, representants de les associacions catòliques i delegades sindicals. Per unanimitat, es va acceptar el terme *feminisme*, no es tractava en cap cas d'un debat nominalista sinó que «frente a la destrucción cultural y psicológica operada por el franquismo contra las masas femeninas, la adopción y reapropiación de esta palabra adquirirían el significado de recuperación y rescate de otra forma de ser mujer, es decir, persona con capacidad de pensar, actuar y luchar». En altres aspectes de l'ideari del moviment es van manifestar posicions plurals, sobretot en l'autonomia davant dels partits, sobre el nexa entre l'alliberament de la dona i la conquesta de la democràcia i el socialisme, i, finalment, sobre la definició o no de la dona com a classe social. No obstant això, es va acordar un programa sobre punts concrets d'acció per unanimitat, si bé l'expressió «l'interès de la dona no és la lluita contra l'home»

es va adoptar per majoria, un símptoma que afloraria anys després en els debats de Granada. La plataforma reivindicativa plantejava múltiples temes: revisió de les lleis a favor de la igualtat, creació d'oportunitats per a una major inserció de la dona en el treball productiu sense discriminació salarial ni professional, creació de guarderies i centres preescolars gratuïts, institució de la coeducació i eliminació dels ensenyaments lligats a «l'especificitat femenina» (*Hogar, Formación del Espíritu Nacional, Educación Física*, impartides per docents reclutades per la institució que va monopolitzar el pretès enquadrament de les dones en la dictadura: Sección Femenina del Movimiento), creació de centres professionals mixtos, despenalització de l'avortament, eliminació del delictes d'adulteri i legalització de l'ús i propaganda d'anticonceptius, formació sexual en els plans d'estudi, promulgació d'una llei del divorci, supressió de la doble moral i de la divisió dels papers dins de la família, reconeixement d'un moviment d'alliberament de la dona com a agrupació unitària i independent de tots els partits polítics i de l'Estat, i promulgació d'una amnistia general per a les persones detingudes i exiliades polítiques i sindicals.

Després de les Jornades es va produir una presentació pública, clandestina, de programes i sigles del conglomerat de grups feministes basant-se en el pluralisme ideològic tributari del feminisme europeu i americà, i en algunes tendències de fons com l'atac a la família i a la societat patriarcal, i el rebuig de l'autoritarisme. La conjuntura de la transició política va condicionar la seva evolució perquè «al estar el Movimiento más que en ninguna otra parte ligado a una compleja situación de luchas de masa, caracterizadas por frecuentes momentos unitarios, hacía que algunas posiciones “radicales”, como la contraposición hombre-mujer, fueran patrimonio de una restringida minoría», amb una nítida línia de demarcació que emergia en l'èmfasi acordat a la relació amb els processos polítics generals o a l'anàlisi de l'especificitat femenina.

Entre els grups més importants hem de mencionar el Moviment Democràtic de Dones, vinculat al PSUC, que es declarava interclassista i pluralista, i que en els últims anys havia adoptat la sigla del Movimiento de Liberación de la Mujer, mentre que l'Asociación Democrática de la Mujer agrupava militants de l'extrema esquerra, en particular del Partido del Trabajo, per al qual l'opressió femenina requeria una doble lluita: en l'àmbit polític per a imposar la democràcia com a condició «necessària però no suficient per a l'alliberament total de la dona», i en l'àmbit ideològic contra el paper secundari imposat per la cultura, la premsa i la moral vigents.

Un altre grup, més orientat en la línia europea de redescobriments de la sexualitat femenina, amb una forta crítica cap a l'estructura familiar i la parella, era el Frente de Liberación de la Mujer constituït a Madrid el gener de 1976 per professionals, empleades, estudiants i professores vinculades a l'Asociación de Mujeres Universitarias, creada el 1953. Una sensibilitat feminista que sostenia que l'alliberament de les dones només era possible en una societat socialista i amb la total desaparició de tota l'estructura patriarcal: supressió de la família, del matrimoni i llibertat completa en les relacions sexuals. El Colectivo Feminista va sorgir en diverses ciutats com Barcelona, publicava la revista *Vindicación Feminista* i es declarava contra la doble militància, i per una tasca exclusivament feminista. El feminisme radical va constituir «una immensa minoria».

Durant el 1976, van aparèixer exemples múltiples en universitats com en els diversos territoris hispànics de geometria variable com l'Asociación Galega da Muller, l'Asamblea de Mujeres de Vizcaya, l'Associació Catalana de la Dona o, també a Barcelona, Mujeres Libres, que recollia caràcters propis de la tradició anarquista com la lluita contra la desigualtat econòmica i social, i l'estructura sustentadora de la discriminació sexual, la crítica a les «seccions femenines» en els partits i el rebuig de tota mena de direcció i jerarquia. És en aquest context d'efervescència social i política que se celebren les Jornades Catalanes de la Dona.

Barcelona, 1976

Les Jornades Catalanes de la Dona constitueixen l'explosió d'un moviment feminista unitari i plural. Entre maig de 1976 i finals de 1978, un auge de l'activisme feminista va irrompre a Barcelona, activisme que es va plasmar en campanyes públiques, debats mediàtics, manifestacions i actes. Al Paraninfo de la Universitat de Barcelona, els dies 27-30 de maig es van celebrar les Jornades. En la presentació que van realitzar un mes abans, les organitzadores destacaven la voluntat de ser un moviment unitari i plural «des de les que donen a la lluita d'alliberament de la dona un caràcter polític que passa per les conquestes de les llibertats democràtiques fins a les que incideixen en el contingut anticapitalista, un intent d'englobar feminisme i política». Aquesta pluralitat es reflectia en el Secretariat de les Jornades, que es va crear a l'empara de la Comissió catalana d'organitzacions no governamentals, més concretament, mitjançant el departament de la dona de l'Associació d'Amics de Nacions Unides. Van participar-hi grups feministes com ANCHE o l'Associació de Dones Universitàries, a més de

21 actives vocalies de dones de les associacions de veïns de Barcelona i entitats del nombrós catolicisme progressista com les que estaven vinculades al moviment mundial d'organitzacions femenines catòliques, la Unió Espanyola de Mares Catòliques, el Centre de Promoció de la Vídua i altres. La convocatòria va aconseguir reunir 4.000 dones, una trobada que va causar un notable revulsiu social i polític en un clímax general de passió política. Així, els titulars de periòdics i revistes subratllen l'explosió pública del feminisme català: «*Testimonio de una opresión; La lucha por la igualdad; La mujer y los barrios; Una explosión reivindicativa; Explosión feminista; Les feministes omplien el Paraninf; Quieren hacerse oír en política o El derecho a la utopía*» són exemples del gran interès que suscitaren.

Ara que tant es discuteix a l'acadèmia i als mitjans de comunicació sobre l'amnèsia i la memòria del procés de la transició a la democràcia, hem d'esmentar com en les Jornades es va fer evident l'alt valor de la genealogia feminista; no només en la reivindicació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932, sinó també en el record del Primer Congrés de la Dona, celebrat en plena Guerra Civil, el novembre de 1937, i que fou el primer que va debatre públicament, a Catalunya, sobre els drets de les dones. La recuperació de la ciutadania femenina es contextualitzava necessàriament en el marc de la recuperació de les llibertats democràtiques en l'adhesió de les Jornades al programa de l'Assemblea de Catalunya: «Llibertat, amnistia, Estatut d'Autonomia i solidaritat amb els altres pobles d'Espanya».

Les participants representaven un ampli espectre social: intel·lectuals, universitàries, estudiants, dones de les classes populars activistes en els moviments de veïns i en les vocalies de les dones, obreres de fàbriques, treballadores, professionals, mestresses de casa, sindicalistes, militants de signe divers des de grups feministes, organitzacions catòliques, partits polítics de l'esquerra i l'extrema esquerra revolucionària, representants de col·legis professionals, d'entitats culturals i de defensa dels drets humans. Com ha escrit Nash, entre les participants «hi havia qui escoltava per primera vegada discussions sobre el feminisme i els drets de les dones juntament amb feministes d'una llarga trajectòria de lluita. Les militants procedien d'una diversitat de tendències en què predominaven les que lluitaven en l'òrbita dels partits polítics. Entre els milers de participants hi havia un gran nombre de dones que hi anaven a títol individual i moltes representants dels 104 grups i entitats que hi assistien». A més d'entitats de Barcelona i la seva àrea metropolitana, hi van participar grups de Reus, Vic, Mollet, Vilanova, Terrassa, Lleida, Tarragona, Mallorca i València.

La pluralitat de procedència social, de posicionament polític, social i feminista de les participants i la diversitat de les seves agendes va propiciar l'explicitació de desacords i tensions, especialment quan va emergir el debat sobre la sexualitat o sobre la catalanitat del feminisme. Temes que van despertar molta polèmica, com també una primera versió del posterior i extenuant debat sobre el feminisme de la doble militància enfront d'organitzacions autònomes. Després de quaranta anys de silenci forçat, les dones es podien reunir i expressar en públic. En alguns moments de les Jornades es van produir situacions característiques dels nous moviments socials que destacaven per la formulació creativa de les seves demandes com a escenificacions teatrals o la lectura de fragments poètics des del púlpit del Paraninf; fins i tot, en un moment d'eufòria, es va hissar la bandera republicana i es va declarar la República a la sala. Un *excés* d'alt significat simbòlic que, més aviat que tard, desapareixeria de l'espai públic en la transició pels peatges derivats de la correlació de febleses de què va parlar Vázquez Montalbán, i que van conduir a la reforma pactada.

Les Jornades, malgrat el seu caràcter tumultuós i assembleari, van transcórrer en un ambient ordenat que va culminar després de quatre dies de discussions vives. Es va aconseguir establir els temes de debat, debatre les múltiples aportacions i establir conclusions i recomanacions; en definitiva, forjar el que es convertiria en una fita organitzativa del moviment de dones. L'exercici de la llibertat d'expressió va ser un dels aprenentatges de la trobada. Es pretenia facilitar una assemblea participativa, en cap cas els debats i les ponències volien dirigir-se a una elit intel·lectual universitària. El debat en assemblea, al llarg dels quatre dies, va socialitzar les posicions feministes, va facilitar la presa de contacte entre dones i grups diversos, va dinamitzar el moviment i va accelerar, en el conjunt d'Espanya, el procés de conscienciació feminista.

La metodologia de treball de les Jornades es va articular a l'entorn de la discussió de nou ponències que identificaven els problemes primordials de diferent abast, uns més conjunturals, uns més radicals, en l'aposta pel canvi en les relacions socials de gènere i altres. En qualsevol cas, van construir un memorial de greuges i una anàlisi teòrica que va posar les bases d'actuació. Les conclusions aprovades, de forma unànime, en l'acte de clausura van constituir el full de ruta de múltiples iniciatives d'acció col·lectiva i de «llarga marxa a través de les institucions» a mitjà i llarg termini. La clausura de la trobada va desafiar el règim, ja que una manifestació pel centre de Barcelona, en la conquesta simbòlica de l'espai urbà, es va prolongar fins a la seva dispersió policial. Les pancartes i consignes

reclamaven l'alliberament de la dona, anticonceptius gratuïts i la igualtat entre homes i dones.

L'impacte d'aquest «segon temps» viscut a Barcelona l'abril de 1976 va ser notable. La irrupció del feminisme en l'escenari de la transició a la democràcia va tenir gran repercussió ciutadana. Mary Nash en sistematitza la projecció col·lectiva:

1. Construcció d'una nova identitat femenina des de la llibertat i el discurs feminista com s'expressava en les conclusions de les Jornades: «DENUNCIEM l'actual família patriarcal i autoritària com a cèl·lula bàsica de l'actual Estat per les funcions repressives, polítiques i autoritàries. Denunciem la doble moral burgesa que estableix un cànon per als homes i un altre per a les dones, de manera que divideix les dones en castes i honestes tancades en la cèl·lula familiar, i en prostituïdes al servei de l'home».

2. Qüestionar públicament el sistema de creences patriarcal que permet construir una cosmovisió alternativa, i teixir un univers femení basat en valors feministes, tot afirmant en un text adoptat per unanimitat encapçalat per l'expressió reiterada: «DENUNCIEM: la cosificació de la dona a través dels mitjans de comunicació (*sex symbol*, objecte publicitari...) l'alienació que la societat de consum exerceix sobre la dona per convertir-la en una consumidora no productora».

3. Establir nous models que van desemascarar els estereotips tradicionals imposats a les dones: «DENUNCIEM, com a conseqüència del poder paternalista, el mite de la virginitat que dona suport a la legitimitat dels fills, el mite de la maternitat com a essència de la condició femenina i tots els altres mites que han estat elaborats entorn de la dona».

4. Els debats i les conclusions consensuades van definir un programa col·lectiu per al pas decisiu del pensament teòric a la pràctica feminista col·lectiva.

5. Participar en un esdeveniment extraordinari en la consolidació del moviment d'alliberament de les dones, ja que la seva existència suposaria una petjada a llarg termini en incorporar els drets de les dones als debats sobre el procés de democratització de la transició.

Així, les conclusions, en la seva redacció original de 1976, formulades en un decàleg, establien significativament en les seves primeres reivindicacions tres punts sobre el treball: 1) dret a un lloc de treball sense discriminacions en la formació professional, l'ocupació, la remuneració i la promoció i desaparició del treball domiciliari; 2) abolició de totes les discriminacions en el treball per raó del sexe, l'estat civil i la maternitat; 3) reconeixement de tots els drets laborals,

sindicals i Seguretat Social general per a les empleades de llar; 4) socialització del treball domèstic a través de serveis col·lectius, finançats amb fons públics i gestionats democràticament des de la base, així com ordenació urbana i construcció d'habitatges que permetin un plantejament col·lectiu dels serveis domèstics pròpiament dits i de les ocupacions considerades fins ara com a pròpies de la dona: cura dels fills, dels ancians i dels malalts; 5) la cinquena vindicació feminista remetia a la importància de l'educació: ensenyament obligatori, públic, laic, gratuït, antiautoritari i no discriminatori contra la dona, és a dir: implantació efectiva de la coeducació; revisió dels textos escolars; lluita ideològica dirigida a la desaparició dels rols tradicionals masculí i femení; dret a la igualtat en l'oci i supressió de la discriminació en l'esport, art i cultura.

Les conclusions adoptades en les Jornades Catalanes de la dona il·lustren la conjuntura històrica, social i cultural d'una societat que pugnava per a fer avançar la transició a la democràcia —no oblidem que es tracta d'un text de maig de 1976—, en explicitar demandes concretes com ara 6) l'abolició del Servei Social monopolitzat per la Secció Femenina; 7) l'amnistia general; especialment per als actes considerats delictes per una legislació sexista, i més en general, l'abolició de totes aquelles lleis que discriminen la dona, o l'especial marginació que sofreix la dona del camp i la discriminació que pateixen les dones a les presons, i la desaparició de les «Croades»; 8) la revisió de l'ordenament jurídic de la institució familiar contenia una agenda exhaustiva com la llei del divorci; aconseguir que la pàtria potestat no sigui exclusiva de l'home; el reconeixement de tots els drets a les mares solteres i igualtat de drets per a tots els fills (*legítims* i *il·legítims*), i l'abolició dels delictes d'adulteri i concubinat; 9) finalment, es defensava el dret a la lliure disposició del propi cos, mitjançant l'educació sexual, anticonceptius per a homes i dones a càrrec de la Seguretat Social; la legalització de l'avortament i la seva inclusió en la Seguretat Social, l'abolició de la Llei de perillositat i rehabilitació social que perseguia conductes com l'homosexualitat; la prostitució, etc.

Tercer temps: Granada

Les Jornades de Granada de 1979 van tenir una incidència més aviat negativa en l'evolució del feminisme hispànic. Es va plantejar, amb tota la seva cruesa, la divisòria que es dibuixava en molts països europeus entre el feminisme de la igualtat, partidari de la doble militància en les organitzacions de dones i en els partits polítics i, d'altra banda, el feminisme de la diferència, que defensava organitzacions feministes independents de les organitzacions partidistes. El debat,

marcat per posicions sectàries i dogmàtiques, va produir una divisió estèril, irreconciliable i l'escissió irreversible, consumada a Granada, entre el feminisme autònom i el feminisme de la igualtat. El record de moltes participants és dolorós i, en qualsevol manera, marcarà un punt d'inflexió biogràfica, generacional i del moviment feminista hispànic en el seu conjunt.

El temps dens, entre 1975 i 1979, període que va de la trobada, encara clandestina, a Madrid fins a les Jornades de Granada havia generat un activisme feminista, un impuls molt fructífer en projecció, expansió, creació de grups i aprofundiment teòric. A Granada, coincideixen moltes expertes, va faltar lucidesa i generositat per a dotar-se d'unes pràctiques concordes amb un moviment social plural. El crit de rebel·lió de les feministes autònomes, que es reuniren en espais paral·lels al congrés, va generar uns profunds antagonismes que van impedir acords mínims per a l'articulació d'una plataforma política del moviment, desacords que van perdurar en el temps i que van disminuir la inserció social de l'agenda feminista.

El 1976 s'havia impulsat una important campanya en vindicació de l'amnistia per a les dones, en demanda de l'abolició de la legislació referida a l'adulteri, la despenalització de l'ús d'anticonceptius, que en part es va produir dos anys després en els supòsits d'adulteri i concubinat, la derogació del servei social obligatori, el maig de 1978, i l'abolició de la Llei de perillositat social que penalitzava l'homosexualitat. De la mateixa manera, després de la promulgació de la Constitució, es procedirà a la liberalització de la píndola anticonceptiva que coincideix en el temps, amb l'aprovació, en un altre país mediterrani i catòlic, de la Llei de l'avortament a Itàlia. El 1979, la legislació laboral va abolir la regulació franquista segons la qual el marit havia d'autoritzar la seva consort perquè pogués treballar fora de casa; un any en què l'Assemblea General de Nacions Unides aprova la convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra les dones. El 1981 s'aprova la legislació sobre divorci i el reconeixement d'igual tracte dels homes i les dones en el matrimoni.

4.3 Balanç dels resultats de l'agenda feminista

L'impacte a curt, mitjà i llarg termini de la lluita feminista va ser molt important, ja que no va assentar només les bases d'una revolució social i política, sinó que la igualtat de gènere es va anar admetent a escala discursiva, legal i en les estructures socials. Va transformar, així mateix, l'agenda política de la

transició en la mesura que, tot i els esforços de les elits d'eludir les reformes en les relacions d'experiència (matrimoni, divorci, avortament, anticonceptius), aquestes es van imposar, com hem vist, per la vindicació constant i creixent d'uns feminismes plurals que mantenien aquests arguments de comú denominador sobre els drets de les dones. Reformes que el partit governant, Unió de Centre Democràtic, va haver d'adoptar, i que es recolliren parcialment en la Constitució de 1978 i en l'Estatut dels Treballadors aprovat el 1980.

Els feminismes es van constituir en nova avantguarda d'esquerra, paral·lela i simultània a la de la lluita per la democràcia dels *vells* i *nous* moviments d'oposició al franquisme. L'accés del PSC i del PSUC als ajuntaments (1979) va impulsar, especialment en les zones urbanes, la ruptura, o si més no, la paritat amb les prioritats típiques del moviment obrer en la creació de serveis municipals d'assessorament a les dones, centres de planificació familiar, guarderies... En l'àmbit estatal apareixerà, fruit de l'agenda feminista en la transició i, a imitació de les polítiques públiques europees, una modernització substancial de les relacions Estat-ciutadania pel que fa al divorci, que va tenir no poc impacte en la crisi d'UCD, i en el compromís del PSOE de despenalització de l'avortament. El moviment de dones es va erigir, així mateix, en agent socialitzador que va contribuir al canvi en la cultura política i va salvar l'esquerra del parany de la indiferència davant els drets de les dones. Sens dubte, sense el moviment feminista la història del trànsit de la dictadura a la democràcia hauria estat diferent. Va ser clau en una ràpida europeïtzació del conjunt de la població. La seva «llarga marxa a través de les institucions» aconseguiria modificar-les en clau d'obertura a l'eliminació dels obstacles per a la igualtat d'oportunitats per raó de gènere. Especialment amb la creació de l'Institut de la Dona, l'octubre de 1983, i del Ministeri d'Assumptes Socials, el 1988, que mitjançant traspassos a les comunitats autònomes, el 1985, va fer possible la creació d'organismes propis d'igualtat com Emakume. Les reformes en la dècada dels vuitanta van modificar relacions socials de gènere regulades per la legislació penal, social i laboral.

Els feminismes van ser un dels nuclis més actius de la transició. La seva incidència va ser múltiple per la seva condició transversal, en la politització de les dones i en els canvis en els estils de vida. En un balanç de les transformacions polítiques i socials de l'Espanya democràtica destaca l'impacte de l'agenda feminista en una nova estructura social que experimentarà canvis significatius d'ordre demogràfic per la incidència major de l'envelliment i, sobretot, per la reducció progressiva i accelerada de la natalitat. Els principals canvis induïts

per la lluita de les dones tenen tres dimensions entrelaçades d'ordre legal, cultural i familiar. Potser és molt significativa la postmodernització de la família, que esdevé nuclear, l'increment del treball assalariat de les dones en la provisió de recursos monetaris de les llars, i un tímid redisseny en la divisió del treball domèstic. En una dimensió cultural és molt notable el canvi de valors, la progressiva individuació i el clima de permissivitat moral i de gaudi de les llibertats fonamentals, i de la llibertat femenina, especialment.

El moviment feminista dels anys setanta va contribuir a la transició democràtica i al canvi social a Catalunya. Les seves reivindicacions en contra de la discriminació de les dones van ajudar a la creació d'instàncies institucionals i a la implementació de polítiques d'igualtat que van començar a desmantellar l'herència patriarcal franquista i van europeïtzar la societat.

En l'anàlisi de l'ordre social és tan fonamental la classe o la raça com el sexe: amb això el panorama s'eixampla i es percep la foto completa. Canvia la trama principal? Amb les percepcions de gènere es redimensionen les figures protagonistes i es restitueix la centralitat de les relacions d'experiència, i de la sexualitat, en el context de la rebel·lió de la minoria activa de dones de la segona generació del feminisme occidental que, des de 1968, havien sostingut que «allò personal és polític».

El moviment no va avançar mitjançant assoliments emblemàtics, sinó pas a pas, amb conquestes més modestes que, a partir de 1976, van ampliar en quantitat i abast geogràfic les seves intervencions públiques, posant fi a les iniciatives oportunistes del règim franquista, que va voler organitzar l'Any Internacional de la Dona el 1975, va eixamplar l'abast de les demandes de l'oposició en modernitzar el seu discurs, va sensibilitzar sobre l'opressió de les dones i va llançar la temàtica de la igualtat en els partits d'esquerra. Un tipus d'opressió que les elits ignoraven, va ser, finalment, funcional en la formació de quadres.

El moviment feminista, com el moviment obrer, amb una força i una extensió diferents, es va constituir com a agent mobilitzador de col·lectius socials i de noves idees en el comú denominador de la ruptura democràtica. Mitjançant pactes i claudicacions i sota la pressió dels poders fàctics, es va acabar imposant la reforma pactada, però el moviment de dones havia sembrat una llavor d'alta qualitat en l'emergent cultura política de la democràcia. Un moviment que, tot i que no va modificar inicialment el procés, l'acabaria marcant, com també succeiria amb les demandes en l'agenda col·lectiva, en el futur, procedents dels nous moviments socials.

La primera onada feminista és representada pel sufragi, la segona pels drets reproductius, la tercera pel feminisme institucional i la quarta, ja en el canvi de segle, per noves fites de mobilització en un nou cicle de contestació transnacional. En totes les fases del feminisme trobem publicacions significatives per a conèixer la seva ambició de canvi en les relacions socials de gènere. En el tardofranquisme i, sobretot, en la transició a la democràcia, que es perllonga entre 1977-1982, hi destaquen el *Butlletí del Moviment Democràtic de Dones* (1968), *Opción. Revista de la Mujer Liberada* (1976), *Vindicación Feminista* (1976-79), *Emancipació, butlletí de l'Associació Catalana de la Dona* i la fugaç *Mujeres Libres* (1977), *Endavant* (1978), el butlletí intern de l'Associació de Dones de Catalunya i *Poder y Libertad*, revista teòrica del Partit Feminista (1980), publicacions periòdiques representatives dels corrents plurals del feminisme actius a la societat catalana.

Els feminismes de la transició s'han d'emmarcar en un nou context cultural internacional, que rep l'herència dels moviments socials dels seixanta. Al nostre país, les notícies sobre el moviment hippy als EUA, el festival de Woodstock, la protesta punk a Anglaterra i la música més radical van arribar juntament amb la Revolució dels Clavells a Portugal, les últimes execucions del franquisme, la mort del dictador i la sortida de la clandestinitat dels partits en l'oposició, entre altres esdeveniments. Un context estatal força contrastat que també dona lloc al naixement d'un feminisme ric i plural. És un moment en el qual s'inscriuen una sèrie d'obres de referència per al moviment de dones de Catalunya d'autores com Maria Aurèlia Capmany, Núria Pompeia, Mireia Bofill, M.ª José Ragué, Mari Chordà, Magda Oranich, Amparo Moreno, Leonor Taboada, Montse Clavé, Maria Mercè Marçal o Victòria Sau.

La història de les dones i la necessitat de fer-la present va ser reivindicada en totes les publicacions del moviment feminista, des de *Dones en Lluita* o *Vindicación Feminista*, on s'escrivien articles i es reservaven espais fixos per a recordar-les fins a la col·lecció «Clàssiques Catalanes» de laSal, Edicions de les dones, on el projecte de recuperació té una gran ambició. En aquest sentit, els moviments feministes dels setanta promouen una nova historiografia.

Més enllà dels canvis legals i socials prou coneguts, es van obrir moltes portes i finestres simbòliques, es van fer moltes preguntes, tot cercant respostes diferents, van experimentar noves maneres de fer i es van atrevir a somiar i a posar el seu temps, energia i diners al servei d'aquests somnis.

5. L'ESTAT DEL BENESTAR I EL FEMINISME INSTITUCIONAL

Els canvis en l'ordenament jurídic foren importantíssims a Europa entre 1965 i 1985. L'Estat del benestar amplià la protecció a la maternitat, una política no exempta d'imperatius natalistes, tot i que no sembla que hi hagi cap correlació estadística entre ambdues.

L'últim quart del segle xx, a Europa, la vida quotidiana ha canviat profundament, sigui en les pautes familiars o en les relacions laborals quan, simultàniament, s'han revisat les premisses de l'Estat del benestar. Un període que, d'altra banda, coincideix amb l'exercici de l'autonomia política de Catalunya i la recuperació de les seves institucions.

El govern de Convergència i Unió (CiU), malgrat el seu caràcter conservador, va atorgar suport al reconeixement legal i la regulació dels drets socials de les parelles de fet. Així, ha donat una resposta progressista a una demanda social, basada en drets i llibertats democràtiques, plantejada per una societat que ha vist sorgir múltiples modalitats de convivència familiar. Un altre aspecte indicatiu del canvi social operat en els últims anys és l'anomenada revolució silenciosa de les dones, producte d'una triple casuística: l'augment considerable de l'educació femenina, la projecció creixent i continuada de les dones joves i adultes cap al món laboral, i el control eficaç de les dones sobre la seva fecunditat. Unes expectatives de noves trajectòries vitals per a les dones que topen amb obstacles molt potents com la precarietat en l'accés a la feina o la manca de polítiques de suport a la família. El corollari d'aquesta situació a Catalunya és la caiguda de la taxa de fecunditat, general a Occident, molt superior als països que no han desenvolupat ajudes i serveis públics d'atenció a la primera infància i en general a les tasques de cura.

Un altre repte polític del sistema de protecció social és l'envelliment de la població, per l'allargament en l'esperança de vida, que a Catalunya es presenta de manera continuada. L'augment de les dependències físiques i psíquiques de la gent gran, en un marc de forta tendència al canvi en la identitat i en la posició social de les dones, que defugen romandre a temps complet a les seves tradicionals tasques de cura a persones, planteja reptes importants per al sistema públic de protecció social. El govern de CiU va aprovar, el 1993, un pla integral de suport a les famílies que responia a una orientació conservadora en definir la família com «el recurs assistencial més efectiu, fruit de la solidaritat afectiva i/o consensual que conformen els valors humans i socials», i

considerava més eficients els recursos privats que els públics d'acord amb raons ideològiques, culturals i financeres, indubtablement. Els experts consideren que el balanç és decebedor, ja que va faltar voluntat política en els governs de CiU per a articular els serveis que facilitarien la conciliació entre ocupació i família. Els experts i polítics de l'oposició han coincidit a valorar que les dues llargues dècades de govern de Jordi Pujol presenten una oferta pública molt subsidiària, totalment allunyada del volum real de la demanda en atenció a la infància, en dotació de places de guarderia i cura de les persones grans mitjançant centres de dia, atenció domiciliària o creació de residències, tot i la voluntat universalitzadora que emana dels textos legals. D'aquesta manera, el recurs de contractació de treballadores familiars, majoritàriament estrangeres, s'ha anat generalitzant i ha constituït una reformulació de les solucions familiars davant el raquític suport públic. Catalunya participa en el segle XXI de les xarxes transnacionals de cura.

L'Institut Català de la Dona, a imitació dels organismes de l'anomenat «feminisme institucional», no va articular els denominats plans d'igualtat fins a 1989, amb un relatiu retard respecte a Espanya i la Unió Europea, a remolc i sense assignació econòmica substantiva per a les polítiques d'igualtat d'oportunitats. El primer, la vigència del qual s'estenia fins a 1992, perseguia erradicar les discriminacions formals; el següent, afavorir la igualtat d'oportunitats; i en el tercer, vigent entre 1998-2000, es prioritzava la sensibilització paritària de la vida d'homes i dones. L'Institut va ser dirigit per Joaquina Alemany fins que el govern tripartit catalanista i d'esquerres nomenà Marta Selva (2004-2010).

En el seu conjunt, les polítiques europees d'igualtat d'oportunitats han estat part essencial de l'acció modernitzadora. Per un costat, han promogut la creació d'oportunitats d'ocupació per a les dones, especialment en els països del sud, més endarrerits en la participació de mà d'obra femenina. Però, d'altra banda, han contribuït a augmentar les desigualtats entre els sexes en qüestions com la segregació en el treball, la diferència salarial i les prestacions socials. En efecte, l'acció global de la Unió Europea (UE) ha menyspreat els drets socials de les dones més seriosament que els dels homes.

Si bé existeixen encara diferències considerables entre els estats membres, la intervenció de la UE ha servit en gran mesura perquè les legislacions nacionals convergissin cap a una norma comuna, de manera que les condicions socials de les dones a tot Europa seguissin una pauta similar. Ha contribuït també a crear un cert sentiment d'identitat europea de les dones i a l'europeïtzació dels conflictes de gènere.

Per un costat, les polítiques d'igualtat d'oportunitats han permès tenir una ambiciosa agenda de drets de les dones europees. No obstant això, ho han fet juntament amb una legislació laboral relativament limitada per concepcions neoliberals. En primer lloc, respecte a l'acció positiva, s'han impulsat una sèrie d'accions positives específiques a favor de les dones, tant dins del mercat de treball com fora. S'han abordat mesures per a ser impulsades en el lloc de treball, al mateix temps que actuacions per a la cura dels menors, per a augmentar el nombre de dones en llocs de lideratge o per a combatre la violència contra les dones. En segon lloc, en paral·lel a aquestes mesures d'acció positiva, la Unió Europea ha adoptat també un compromís oficial amb la introducció de la dimensió de gènere (*mainstreaming*) en totes les polítiques europees.

La conclusió a la qual arriben els autors, tant respecte de les actuacions de les diverses institucions com de l'estudi dels casos de la comissió és que l'enfocament de la Unió Europea cap a la igualtat entre els homes i les dones ha passat d'una estratègia que es restringia al lloc de treball a l'acceptació gradual d'accions positives específiques i, des de 1996, a un compromís institucional amb la incorporació de la dimensió de gènere en el procés de polítiques públiques.

Tot i que el tema del benestar no figurava explícitament entre les reivindicacions dels moviments feministes que van néixer a finals dels seixanta i començaments dels setanta del segle XX, la cerca d'un benestar entès en el sentit més ampli de qualitat de vida, així com la possibilitat de definir el projecte propi de vida i actuar sobre el món, ha estat en la base d'allò que ha mogut les dones a participar en aquests moviments. I la manera com les dones han encarat aquesta cerca del benestar ha marcat les polítiques del moviment feminista, mentre que els resultats obtinguts, el contrast entre les expectatives i l'evolució del context social han obligat a nous replantejaments i reflexions que porten a una redefinició del que podem entendre per benestar.

El feminisme institucional a Catalunya, Espanya i la Unió Europea conviu amb potents realitzacions del moviment feminista com ara la Llibreria de les Dones, al carrer de Lledó, 10, de Barcelona, que va ser la primera de l'Estat espanyol. Es va obrir el 14 de maig de 1977 i pretenia ser un lloc on qualsevol dona podia adreçar-s'hi per a diverses coses, des de comprar un llibre fins a aconseguir una advocada, o esbrinar quins actes d'àmbit feminista es feien cada setmana. Volia ser la llibreria del moviment feminista. Poques setmanes després

de l'obertura de La Llibreria de Dones, obrí laSal Bar-Biblioteca Feminista al carrer de la Riereta, 8. L'objectiu era cobrir la necessitat imperiosa que «tenim les dones de disposar d'un espai, d'una informació, d'una possibilitat d'expressió i d'una plataforma d'acció».

Després de les Jornades Catalanes de la Dona del maig de 1976 es van obrir tantes portes, es van descobrir tants camins, es van despertar tants anhels i es van fer realitat tants somnis... És així que el juny de 1977 s'obria laSal. Durant aquell interval de temps, cinc dones havien posat damunt la taula la fantasia diferent de cada una d'elles, d'un espai de les dones i per a les dones. Havien definit el projecte comú per a poder finalment obrir les portes d'un espai polifacètic de trobada, debat i experimentació. L'espai va durar dos anys i mig i en ell va néixer el projecte de realitzar la primera *Agenda de la Dona* de l'Estat espanyol a finals de 1977, que va donar pas a l'editorial feminista laSal, Edicions de les Dones, que va començar al bar laSal. L'editorial es presentava de la manera següent: «Som una editorial feminista: laSal Edicions de les dones. Publicarem llibres escrits per dones, que siguin expressió de les dones. En aquest sentit volem recuperar escrits d'autores ja conegudes per altres publicacions, però oblidades en la seva creació literària més íntima». Amb les seves publicacions, l'editorial laSal va donar entrada a idees i tendències de la cultura feminista del moment, al mateix temps que s'esforçava per a recuperar la nostra memòria històrica. Durant dotze anys, laSal va impulsar la cultura de les dones al mateix temps que proporcionà una gran quantitat de recursos per a construir una consciència i una identitat de gènere.

El 1984 es va obrir el Centre de Dones, al carrer de Rosselló, 256 de Barcelona. Recollia l'esperit del feminisme independent de la Casa de la Dona i, a més d'oferir un espai de debat obert, volia ser un centre de documentació, d'arxiu de material i de recerca feminista lesbiana. S'hi feien trobades, es va editar un butlletí i s'hi van arribar a fer festes de fins a 100 dones. Un any més tard va néixer la Red de Amazonas, que publicava una revista del mateix nom. Des d'aquest centre es va formar una nova Assemblea de Feministes Independent i va sorgir el projecte i la realització de La Nostra Illa, inaugurat l'octubre de 1986, espai lúdic/cultural de dones per a dones, al carrer Reig i Bonet, 3 de Barcelona, que encara està en funcionament. En la celebració dels vint anys de les Jornades, nous repertoris d'acció i un notable pluralisme feminista caracteritzaren el moviment a Catalunya.

6. CRISI I MOBILITZACIÓ AL CANVI DE SEGLE

En l'escriptura de la història dels moviments socials, la historiografia ha sobrevalorat sovint una mostra documental com és la premsa que publicà, amb menor o major continuïtat, com a portaveu de la seva acció col·lectiva, i actuà com a instrument o eina per a la difusió i la socialització de les *idees*, i com un espai molt rellevant per a la sociabilitat i cohesió. Així, esdevé la premsa feminista catalana que, com hem vist, sorgeix en totes les onades feministes del segle xx. Cal recordar que el 1906 apareixen *El Gladiador* de la Societat Progressiva Feminista, i *Or y Grana* que promou la Lliga Patriòtica de Dames, dues publicacions que s'expliquen a la recíproca.

Entre 1990-2010 sorgeixen altres títols en lletra impresa que denoten les pràctiques feministes plurals a Catalunya: *Tribades* (1989-1992), *Mate Lila* o *Eix Violeta* i *Dones Lliures* en són bons exemples. També n'hi ha de vinculades al feminisme acadèmic (*Duoda*), i d'altres a les noves opcions organitzatives com *Full informatiu de la Xarxa Feminista* (1996-2009) o *Reflexions en femení* (1999).

Per definició, un moviment social pot expressar les inquietuds, demandes o crítiques d'un conglomerat social format per grups diferents, amb diversos graus d'organització, als quals els uneixi compartir unes reivindicacions i uns problemes comuns. Aquesta diversitat és la que ha caracteritzat els moviments feministes abans i ara. Aquest fet produeix el que podríem denominar els seus «temps discontinus», característica que acostuma a ser similar en tots els moviments socials. Si comparem les diferents onades feministes, el que tenen en comú les seves demandes és que es basen en la constatació de les societats i la seva organització social, econòmica i cultural han canviat històricament, però en cada cas s'ha mantingut la jerarquia entre els gèneres i la discriminació. Per això, el feminisme reapareix a través del temps i ho continuarà fent en el futur.

El moviment sufragista es va desintegrar poc abans que s'atorgués el dret al vot a les dones en molts països occidentals. La concessió del vot i la desaparició del sufragisme van fer que sectors polítics predominants de l'època consideressin que les dones ja no tenien problemes i es firmés el certificat de defunció del feminisme. A finals dels setanta, però, va haver-hi una rebel·lió de les dones vers una situació social que seguien considerant discriminatòria. Què reivindicaven en aquell moment les dones? No seguien exigint només l'accés a les activitats i els llocs dels quals estaven excloses, ja no per prohibició legal sinó pels usos i costums, sinó que van plantejar tres noves àrees de problemes: en primer lloc,

assenyalaren que la seva biologia no les condicionava per a ser exclusivament mares; que tenien dret a la sexualitat i al plaer, al control del seu cos i a decidir lliurement si volien o no la maternitat. Això implicava que s'hauria de desenvolupar un nou àmbit de drets individuals, els drets reproductius. En segon lloc, plantejaven que les relacions entre els homes i les dones tenien un component de poder. «Allò personal és polític» fou l'eslògan que es va encunyar per a mostrar aquest fet. Finalment, assenyalaven l'existència d'una dicotomia entre allò públic (l'economia, la política i la cultura) i allò privat (la família) i que el rol que tenen les dones en l'àmbit privat és tan important per al funcionament social com el públic. La família és també una unitat de producció de béns i serveis que descansa sobre el treball —no sols no remunerat, sinó no reconegut de la mestressa de casa.

El sistema de gènere desigual opera en molts nivells que es reforcen mútuament i per això ha sobreviscut durant tants mil·lennis. Com que l'expressió de la desigualtat és diferent, les dones s'han trobat amb discriminacions de diferent tipus i en cada un dels períodes de resurrecció del feminisme es plantegen reivindicacions específiques. El feminisme té temps discontinus de visibilitat i de mobilització. Però tant en un període de presència activa com en un altre existeix una xarxa de dones que continua actuant. Molts han indicat que aquest moviment de dones és més ampli que el moviment feminista, cosa certa. Però no es pot oblidar que les conquestes de les dones han estat associades a la mobilització feminista i no tant a l'existència de les associacions femenines.

No és possible imaginar que mentre segueixin existint discriminacions, no arribi un moment en què tornés a sorgir un moviment potent amb altres reivindicacions. Seran les dones que en aquesta ocasió es mobilitzin, les responsables d'identificar, percebre i definir «els seus problemes» i, a partir de la problematització sorgiran, sens dubte, les noves demandes. Catalunya ha estat un exemple interessant de com el moviment feminista fou capaç de mobilitzar les dones durant la transició reivindicant l'especificitat de la desigualtat femenina i la necessitat de desenvolupar un marc de drets de les dones. La seva actuació va possibilitar la implementació de polítiques públiques d'igualtat d'oportunitats perquè aquests nous drets s'apliquessin en la realitat social.

L'agència del feminisme en la tercera onada va fer palesa la segregació laboral, el biaix salarial, els límits de la meritocràcia en l'accés a posicions de poder i els múltiples «sostres de vidre». La llibertat de les dones, com la utopia igualitarista de gènere, han topat amb agressions masclistes i assetjaments múltiples en

el que coneixem com a violència contra les dones que al segle XXI s'expressa en el moviment feminista transnacional que adopta el Me Too.

The feminist is the longest revolution.
JULIET MITCHELL (1968)

BIBLIOGRAFIA SELECTA

- BALCELLS, A. (2015). *Vuit feministes catalanes entre 1889 i 1976*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.
- BLASCO, I. (2003). *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza.
- (2018). *Mujeres, hombres y catolicismo en la España contemporánea. Nuevas visiones desde la historia*. València: Tirant Humanidades.
- BLASCO, S.; MAGALLÓN, C. (2020). *Feministas por la paz. La Liga Internacional de Mujeres por la Paz y la Libertad (WILPF) en América Latina y España*. Barcelona: Icaria.
- BOCK, G. (2001). *La mujer en la historia de Europa*. Barcelona: Crítica.
- BOFILL, I. (1998). *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Associació de dones per a la celebració dels 20 anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona.
- CAPMANY, M. A. (1973). *El feminisme a Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- DI FEBO, G. (1979). *Resistencia y movimiento de mujeres en España, 1936-1976*. Barcelona: Icaria.
- DUCH, M. (1981). «La Lliga Patriòtica de dames: un projecte del feminisme nacional conservador». *Or i Grana, Quaderns d'Alliberament*, núm. 6, p. 123-137.
- (2005). *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola Editors.
- (2009). *Micaela Chalmeta*. Valls: Cossetània Edicions.
- (2013). DUCH, M. «Les relacions socials de gènere en la trajectòria del catalanisme polític». A: DUCH, M. [coord.]. *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola editors.
- (2016). «Mundo, Demonio y Carne. Proceso de secularización, feminización de la religión y sociabilismo católico en la diócesis de Tarragona», *Laicidad y creencias. Feminismos*, núm. 28, p. 269-292.

- (2018). «La quiebra de la ciudadanía: supervivencia y represión de género en la Cataluña del primer franquismo». A: EGIDO, A.; MONTES, J. *Mujer, franquismo y represión: una deuda histórica*. Madrid: Sanz y Torres, p. 253-269.
- DUCH, M.; ARNABAT, R., i GAVALDÀ, A. (2019). *La Catalunya associada (1868-1938)*. València: Publicacions Universitat de València.
- FERNÁNDEZ BUEY, F. «Els moviments socials alternatius: un balanç». A: PRAT, E. [coord.] (2004). *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- FRASER, N.; HONNETH, A. (2003). ¿Redistribución o reconocimiento? Madrid: Ediciones Morata.
- GARCÍA, B. (2017). *Maria Dolors Bargalló, feminista i propagandista d'Esquerra*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- MARÍN, D. (2018). *Espiritistes i lliurepensadores. Dones pioneres en al lluita pels drets civils*. Barcelona: Angle Editorial.
- MARTIN I BERBOIS, J. L.; TAVERA, S. [ed.] (2019). *Sufragisme i sufragistes. Reivindicant la ciutadania política de les dones*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia i Memorial Democràtic.
- MONSERDÀ, D. (1909). *Estudi feminista*. Barcelona: Lluís Gili.
- (1910). *Conferència sobre l'Acció Catòlica Social femenina*. Barcelona: edició de l'autora.
- MOSSE, G. (2001). *La imatge de l'home*, Madrid: Talasa.
- NASH, M. (1999). *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus.
- (2004). *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Barcelona: Alianza Editorial.
- (2007). *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- (2014). *Feminidades y masculinidades: arquetipos y prácticas de género*. Madrid: Alianza.
- OBERSCHALL, A. (1973). *Social conflict and social movements*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- PÉREZ LEDESMA, M. «“Nuevos” y “viejos” movimientos sociales en la transición». A: MOLINERO, C. [ed.] (2006). *La transición treinta años después*. Barcelona: Península, p. 117-154.
- REAL MERCADAL, N. (1998). *El club femení i d'esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- SCOTT, J. (1998). *Seeing Like a State: how certain schemes to improve the human condition have failed*. London: Yale University Press.
- TAVERA, S.; NASH, M. (2003). *Las mujeres y las guerras. El papel de las mujeres en las guerras de la edad antigua a la contemporánea*. Barcelona: Icaria.
- TILLY, C. (1997). *El siglo rebelde, 1830-1930*. Saragossa: Prensas universitarias.
- VEGA, E. (2010). *Pioneras y revolucionarias. Mujeres libertarias durante la República, la Guerra Civil y el franquismo*. Barcelona: Icaria.